

Tijd van komen en gaan

Exploratief onderzoek over remigratie vanuit Nederland naar Marokko

Roosmarijn Brandriet
3448894

Masterscriptie
Interculturele Communicatie, departement Nederlands
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

Eerste begeleider: Jan D. ten Thije
Tweede begeleider: Yayha E-rramdani

2011

Samenvatting

In deze scriptie wordt een exploratief onderzoek beschreven, waarin beschreven wordt hoe remigranten hun terugkeer vanuit Nederland naar Marokko ervaren. Allereerst is literatuuronderzoek gedaan, waaruit een historische achtergrond en een theoretisch kader zijn ontstaan. In de historische achtergrond komt de (taal)geschiedenis van Marokko aan bod, wordt een overzicht gegeven van de remigratiewet in Nederland en wordt een voorspelling gedaan over de toekomst van remigratie vanuit Nederland naar Marokko. In het theoretisch kader wordt de remigratietheorie van Cassarino (2004) uiteengezet, die verschillende remigrantengroepen onderscheidt. Verder zijn recente onderzoeken op een rij gezet, waarin factoren aan bod komen die stimuleren of belemmeren bij de keuze om wel of niet te remigreren. Bijvoorbeeld familie speelt een belangrijke rol bij de keuze om wel of niet te remigreren. Ook wordt er aandacht besteed aan de omgekeerde cultuurschok die remigranten kunnen ervaren, ook wel de *reverse culture shock* genoemd. Daarna worden interculturele communicatieve competenties op een rij gezet, om in de analyse te bekijken welke van de genoemde competenties de remigranten hebben ontwikkeld. Tot slot wordt in het theoretisch kader een model gepresenteerd, waarmee communicatieve situaties kunnen worden geanalyseerd die de remigranten na de remigratie ervaren.

Data voor het onderzoek zijn verzameld in Nederland en tijdens veldwerk in het noordoosten van Marokko. Aan de hand van veertien interviews, waarvan elf met remigranten en drie met experts, is de analyse uitgevoerd. Omdat de onderzochte groep in deze studie klein is, is er sprake van een exploratief onderzoek. Het onderzoek besteedt naast vrijwillige remigratie ook aandacht aan uitgezette migranten.

Allereerst zijn de geïnterviewde remigranten ingedeeld. Er is gekeken welke remigrant is uitgezet uit Nederland en van de overgebleven remigranten is gekeken wie de Nederlandse nationaliteit al dan niet behouden heeft. Daarna zijn de remigranten opnieuw ingedeeld, dit keer in vier groepen. In neoklassieke remigranten, dit zijn migranten die van plan waren altijd in Nederland te blijven, om hier een permanent verblijf te bewerkstelligen. Maar om een bepaalde reden is dit mislukt en zijn de migranten terug gekeerd naar Marokko. Dan is er de groep nieuwe economische remigranten, die van tevoren had ingecalculeerd ooit weer terug te keren naar Marokko. Zij zijn naar Nederland gekomen om geld te verdienen, om een goed leven in Marokko te kunnen bekostigen. Vervolgens is er een groep transnationale remigranten. Zij onderhouden banden met beide landen, waar ze ook verblijven. Tot slot is er een sociaal netwerk remigrant. Voor deze remigrant zijn sociale netwerken reden om te (re)migreren.

In de eerste plaats is geanalyseerd welke factoren een stimulerende dan wel belemmerende invloed hebben gehad op remigratie. Hieruit is gebleken dat dit verschillende factoren zijn, waarbij de transnationale remigranten en sociaal netwerk remigrant de meeste factoren noemen. Remigranten voelen zich bijvoorbeeld aangesproken en gediscrimineerd door de Nederlandse samenleving en politiek. Verder blijkt het hebben van familie in Nederland of Marokko een belemmerend of stimulerend effect te hebben op remigratie. Contact met hen wordt als belangrijk gezien. Eenmaal terug in Marokko, hebben de remigranten verschillende ervaringen met de *reverse culture shock*. Het lijkt zo te zijn, dat remigranten die een goede band met Nederland hadden, meer last hebben (gehad) van negatieve gevolgen van de cultuurschok. Enkelens zitten midden in deze cultuurschok, terwijl andere remigranten al succesvol gere-integreerd zijn. Ook hebben de remigranten allemaal interculturele communicatieve competenties opgedaan, zoals zelf- en cultuurbewustzijn. Ook hebben zij vaak hun kennis en vaardigheden ontwikkeld om intercultureel te communiceren. Daarnaast ervaren de remigranten verschillende communicatieve situaties met Nederland. Zo ontvangen remigranten vaak post van de Nederlandse overheid, geschreven in het Nederlands of

Frans. Enkele remigranten spreken deze talen niet goed genoeg om de brieven te kunnen lezen. Anderen kunnen het wel lezen, maar begrijpen de inhoud niet, wat ook als probleem wordt ervaren. Daarnaast worden remigranten vaak als 'Nederlander' bestempeld. Dit kan een zowel positieve als negatieve lading hebben, afhankelijk van het succes dat de remigrant in Nederland heeft bereikt.

Al met al ervaren de remigranten hun remigratie verschillend. Zo is voor de ene remigrant de terugkeer naar Marokko een moeilijke afweging van factoren geweest, waar een ander is uitgezet. Eenmaal terug in Marokko zijn de ervaringen uiteenlopend: sommige remigranten ervaren een intense *reverse culture shock*, waar anderen vrij gemakkelijk succesvol re-integreren. Alle remigranten hebben door de (r)emigratie interculturele competenties ontwikkeld, die zij in de meeste gevallen ook in de praktijk brengen. Tot slot hebben alle remigranten nog contacten met Nederland. Dit kan met vrienden of familie zijn, maar ook contact met de Nederlandse overheid is veel voorkomend.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING

INHOUDSOPGAVE

1. VOORWOORD.....	4
2. INLEIDING.....	6
3. ACHTERGRONDEN OVER MAROKKANEN IN NEDERLAND.....	8
3.1 Achtergronden bij remigratie naar Marokko	8
3.2 Migratie en emigratie	11
3.3 Remigratie in de toekomst	14
4. THEORETISCH KADER.....	17
4.1 Remigratie theorieën	17
4.2 Remigratie naar Marokko: waarom wel of niet?	20
4.3 Reverse culture shock	23
4.4 Interculturele communicatieve competenties	25
4.5 De rol van communicatie bij remigratie	27
5. METHODE & DATA.....	29
6. RESULTATEN & ANALYSE.....	33
6.1 Stimulerende factoren remigratie	38
6.2 Belemmerende factoren remigratie	44
6.3 Reverse culture shock	47
6.4 Interculturele communicatieve competenties	51
6.5 Communicatieve situaties remigranten met Nederland	55
7. CONCLUSIE.....	63
8. DISCUSSIE.....	65
LITERATUUR.....	66
BIJLAGEN.....	68
Bijlage 1: Vragenlijsten	68
Bijlage 2: Interviews	70

1. Voorwoord

Het schrijven van een scriptie is een hele onderneming, zoveel was mij vooraf al duidelijk. Maar dat ik in korte tijd zo veel zou mee maken en vooral zo veel zou leren, had ik niet verwacht. Ik heb me verdiept in remigratietheorieën en de wetenschap hier om heen. Een interessante wereld, maar pas in Marokko merkte ik hoe het echt zit. Wanneer er een remigrant tegenover je gaat zitten en je zijn verhaal vertelt, dan pas kom je er een beetje achter wat het betekent als je (re)migreert. Wat hebben deze mensen veel meegemaakt in hun leven en wat een bijzondere rol speelt mijn vaderland nog altijd in dat leven. Een week in Marokko zorgde voor een hoofd vol interessante gedachten. Maar die gedachten waren ongeordend en leken soms niet uit te leggen. Een uitdaging om dit om te zetten tot een scriptie, waarvan ik ook nog eiste dat ik dit binnen het academisch jaar zou voltooien. Met de gezichten van de remigranten nog op mijn netvlies, begon ik aan deze taak. Al snel merkte ik dat ik de verhalen moest gaan zien als sommetjes, om er een totaalplaatje van te kunnen maken. En een deel van de verhalen en de emoties die daarbij hoorden, moest ik loslaten.

En nu is het dan zover. Mijn scriptie is af, iedereen kan lezen dat migratie naar Nederland en remigratie uit Nederland zoveel meer is dan een simpel retourtje Holland. Mijn week in Marokko heeft me een klein stukje laten zien. Ik weet nu dat we deze mensen niet mogen vergeten. Zij zijn een stukje van Nederland.

Ik had deze scriptie niet kunnen voltooien zonder de hulp van een aantal mensen. Zo heeft Jan ten Thije mij altijd voorzien van kritische, maar rechtvaardige kritiek. Dit heeft ervoor gezorgd dat ik trots ben op het resultaat zoals het er nu ligt. Ook wil ik mijn dank uitspreken naar de tweede lezer, Yayha E-rramdani, die mijn scriptieplan interessant genoeg vond om er zijn kostbare vrije tijd in te steken. In Marokko had ik niet zo'n intense en succesvolle week kunnen hebben, zonder de hulp van Mohamed en Rachida van de Stichting Steun Remigranten (SSR). Tussen de drukke en noodzakelijke werkzaamheden door, hebben zij mij geholpen waar ze konden. Daarnaast wil ik Sietske de Boer heel hartelijk bedanken voor haar hulp in Marokko. Dankzij haar contacten ben ik in gesprek geraakt met bijzondere mensen. In haar vrije tijd heeft ze me veel verteld en laten zien van de mensen en het gebied aan wie en waaraan zij haar hart verpand heeft. Tot slot wil ik het Nederlands Migratie Instituut (NMI) te Utrecht bedanken voor het meedenken tijdens de opstartfase van mijn onderzoek. Speciale dank gaat uit naar de mensen in mijn directe omgeving. Om maar te beginnen met mijn vader, Jan Brandriet. Zonder hem was dit avontuur nooit van de grond gekomen. Waar anderen kritisch waren tegenover mijn plannen om naar Marokko af te reizen, stond hij meteen op om met me mee te gaan. Zijn aanwezigheid en steun hierbij waren voor mij het duwtje in de rug dat ik nodig had. Ook tijdens de week in Marokko heb ik veel gehad aan zijn levenservaring en wijsheid. Hiervoor moet ik ook mijn moeder bedanken, die haar man een week heeft moeten missen. Verdere dank gaat uit naar Matthias. In de afgelopen, toch wel roerige tijd is hij achter en naast mij blijven staan. Hij wist mij te motiveren, maar juist ook te remmen wanneer dit nodig was.

Om het beste voor het laatst te bewaren, wil ik op deze plek nogmaals alle remigranten bedanken. Hun levensverhalen kleuren dit onderzoek. Omdat zij ooit zo dapper zijn geweest om naar Nederland te komen en ook de stap hebben genomen weer terug te keren naar Marokko. Ik vind het heel bijzonder dat zij hun levensverhaal in alle eerlijkheid met mij hebben willen delen. Zoals Nederland een plekje heeft in hun levens, zullen zij dankzij deze scriptie een onderdeel blijven van het mijne.

2011 gaat de boeken in als het jaar waarin ik afstudeer met een scriptie over remigratie. Hoe kan ik dat nou beter onderstrepen dan door zelf te remigreren? Na twee jaar met veel plezier in de stad Utrecht te hebben gewoond, keer ik nu weer terug naar de andere kant van de IJssel.

2. Inleiding

De laatste jaren is er in de politiek en media veel aandacht voor de verschillende generaties Marokkaanse Nederlanders in onze maatschappij. Op dit moment bestaat deze groep uit ruim 350.000 mensen. Hiervan behoort iets meer dan de helft tot de tweede generatie, van wie één of beide ouders in het buitenland zijn geboren¹. De overige (ruim 167.000) behoren tot de eerste generatie Marokkanen. In de media en de hedendaagse politiek wordt veel aandacht besteed aan de hoge criminaliteitscijfers onder jonge Marokkanen. Minder aandacht gaat uit naar de redenen waarom de eerste generatie naar Nederland is gekomen. Een groot deel van deze generatie Marokkaanse migranten is in Nederland gebleven en heeft hier een leven op weten te bouwen. Anderen hebben, vrijwillig of niet, de koffers gepakt om terug te keren naar Marokko. Van de migranten die zich blijvend gevestigd hebben weten we veel, deze groep wordt in menig onderzoek en krantenartikel besproken. Maar de mensen die weer terug zijn gekeerd naar het land van herkomst lijkt een vergeten groep. Ook is er de voorspelling (*de Jong/ Nicolaas 2005: 27*) dat deze groep remigranten in de toekomst alleen maar kleiner wordt, doordat de migranten een leven opbouwen in Nederland. Er is dus maar weinig bekend over hen en de kans bestaat dat door het kleiner worden van de groep, de aandacht voor hen niet zal toenemen. Terwijl ook zij lange tijd in Nederland gewoond en geleefd hebben en Nederland in hun hart met zich meedragen. Wie zijn deze mensen en wat bewoog hen om naar Nederland te komen? En misschien nog wel belangrijker, waarom zijn ze terug gekeerd naar Marokko? In deze scriptie wordt de nadruk gelegd op het persoonlijke verhaal van de remigranten en wordt er gekeken naar verschillende motieven voor hun remigratie. De hoofdvragen van deze scriptie luiden daarom:

Waarom keren immigranten terug naar Marokko?

Hoe ervaren remigranten de terugkeer vanuit Nederland naar Marokko?

Om het onderzoek van deze studie inhoudelijk te kunnen plaatsen, is enige voorkennis over Marokko en remigratie in het algemeen van belang. Daarom volgt er na deze inleiding een apart hoofdstuk waarin deze kennis wordt gepresenteerd. Na dit hoofdstuk volgt het theoretisch kader. Hierin wordt bestaand onderzoek over remigratie en interculturele communicatie besproken. Op basis van deze literatuur kunnen verschillende typen remigranten worden onderscheiden, te weten de neoklassieke, nieuw economische, transnationale en sociaal netwerk remigranten. Van remigranten die enkel migreren om inkomsten te genereren tot remigranten die hechte banden onderhouden met zowel het herkomst- als gastland. Daarna wordt besproken welke factoren bijdragen aan remigratie, zoals familieomstandigheden of het huidige Nederlandse politieke klimaat. Vervolgens is er aandacht voor de *reverse culture shock*, die voor remigranten een rol speelt bij hun terugkeer. Tegen deze achtergrond kan de vraag beantwoord worden of de Marokkaanse remigranten deze omgekeerde cultuurschok hebben meegemaakt en welke interculturele communicatieve competenties zij door (re)migratie hebben ontwikkeld. Tot slot wordt er een model gepresenteerd, met behulp waarvan communicatieve situaties van remigranten onder de loep genomen kunnen worden.

¹ Bron: StatLine CBS, gewijzigd op 13 april 2011.

[http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=a&D2=0&D3=0&D4=0&D5=0-4,137,152,215,232&D6=0,4,9,\(I-1\)-I&HDR=G2,G1,G3,T&STB=G4,G5&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=a&D2=0&D3=0&D4=0&D5=0-4,137,152,215,232&D6=0,4,9,(I-1)-I&HDR=G2,G1,G3,T&STB=G4,G5&VW=T), geraadpleegd op 08-07-2011

De volgende subvragen worden hiermee beantwoord:

- Welke factoren stimuleren een remigratie van Nederland naar Marokko?
- Welke factoren belemmeren een remigratie van Nederland naar Marokko?
- In hoeverre hebben remigranten te maken met een *reverse culture shock* bij terugkomst in Marokko?
- In hoeverre hebben remigranten interculturele communicatieve competenties ontwikkeld door de remigratie?
- Welke communicatieve situaties ervaren remigranten na terugkeer naar Marokko nog met Nederland?

In hoofdstuk 5 komt de methode van het onderzoek aan bod. Er wordt verteld waarom er gekozen is om diepte-interviews te houden en op welke manier deelnemers voor het onderzoek geselecteerd zijn. Ook wordt de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoek aan de kaak gesteld. Hierna worden de resultaten en de analyse getoond in hoofdstuk 6. Per deelvraag worden de resultaten uit de interviews geschetst en wordt aan de hand van de theorie gekeken naar deze resultaten. Na deze analyse kan een conclusie getrokken worden, waarmee de hoofdvragen beantwoord worden. Afsluitend is er ruimte voor de discussie.

3. Achtergronden over Marokkanen in Nederland

Om het onderzoek van deze studie inhoudelijk te kunnen plaatsen, is voorkennis over Marokko en remigratie in het algemeen van belang. Daarom wordt in dit hoofdstuk deze kennis gepresenteerd. Allereerst wordt besproken welke talen in Marokko gesproken worden en waar men welke talen spreekt. Daarna komt de migratie van Marokkanen naar Nederland en de remigratiewet zoals die in Nederland bestaat aan bod. Dankzij deze wet kunnen Marokkaanse migranten financiële steun krijgen bij hun remigratie. Uiteraard staan hier wel een aantal criteria tegenover. Tot slot wordt het retourmigratiemodel (*de Jong/ Nicolaas 2005*) gepresenteerd, aan de hand waarvan uitspraken gedaan worden over de toekomst van remigratie vanuit Nederland naar Marokko.

3.1 Achtergrond bij remigratie naar Marokko

Zoals Nederland dialecten kent, maar ook Fries als officiële taal, kent ook Marokko verschillende officiële talen: Arabisch, Berbers en Frans. Er worden in Marokko meerdere talen gesproken: het standaard Arabisch, het Marokkaans Arabisch, het Berbers, Frans en Spaans. Het standaard Arabisch wordt gebruikt in formele situaties, door de media en in het geloof. Het is de officiële taal van Marokko en wordt in het onderwijs gedoceerd (*Benmamoun 2001: 97*). Dan is er het Marokkaans Arabisch, het Derija. Dit is de moedertaal van de meerderheid van de Marokkanen. Het wordt ook gebruikt in de media, net als het standaard Arabisch. Deze twee talen hebben overeenkomsten, maar op het gebied van lexicon, fonologie, morfologie en op syntactisch niveau ook grote verschillen (*Benmamoun 2001: 97*). Zo heeft het Derija minder klinkers en kent het veel Europese leenwoorden². De derde taal die in Marokko gesproken wordt is het Berbers. Volgens Benmamoun (*2001: 97*) is het Berbers de taal van de oorspronkelijke bewoners van Marokko en spreekt 40% van de bevolking deze taal. Het Berbers kent drie dialecten, namelijk het Tarifit, Tamazight en Tachelhit (*Reino 2006: 5*). Sinds 2001 is naast het Arabisch ook het Berbers een nationale taal (*Reino 2006: 2*). Naast deze talen is het Frans een dominante taal in Marokko, vooral in de hogere sectoren. In de wetenschap, sommige media en sectoren als de bankwereld is deze taal dominant (*Benmamoun 2001: 97*). Het Spaans wordt door een klein deel van de noordelijke kustbevolking gesproken.

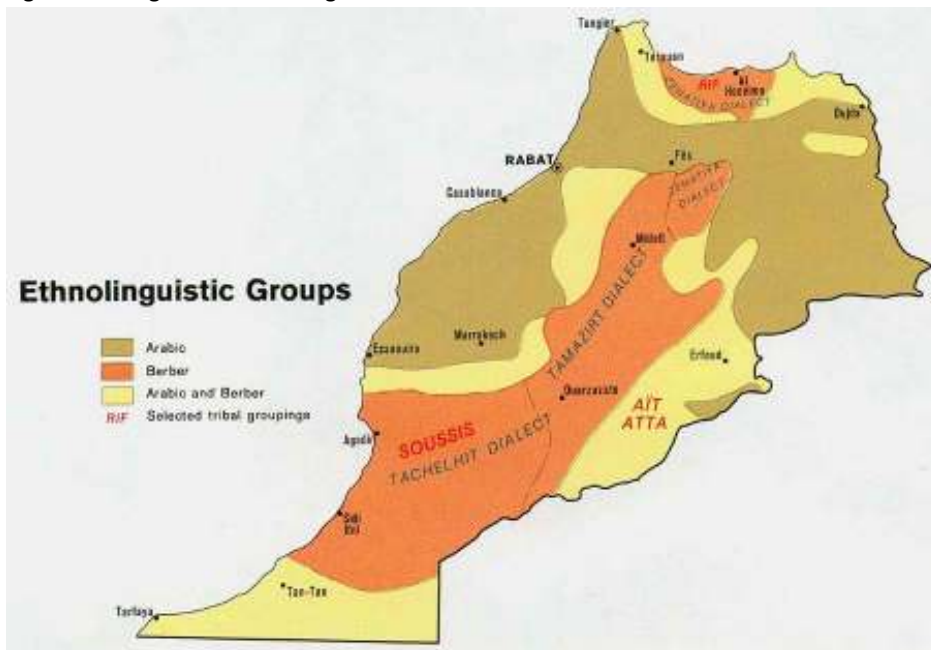
Geografische verdeling van de talen

Hoewel er meerdere talen gebruikt worden in Marokko, wordt uit het voorgaande duidelijk dat Marokkanen twee verschillende talen als moedertaal kunnen hebben. Dit kan het Arabisch of het Berbers zijn. De meerderheid van de Marokkaanse bevolking spreekt het Arabisch, 40% van de bevolking het Berbers. In figuur 1 wordt weergegeven in welke streken van Marokko het Arabisch, het Berbers of beide talen gesproken worden. Dan zijn er nog de drie dialecten van het Berbers. De geografische verdeling hiervan is als volgt. Het Tarifit wordt in het noorden en het Rifgebergte gesproken, Tamazight is het Berberdialect dat in het Midden- en het oosten van het Hoge Atlasgebergte wordt gesproken en het Tachelhit wordt gesproken in het Hoge Atlasgebergte en het zuiden van Marokko. Dit is te zien in figuur 1, maar wordt duidelijker in figuur 2. De dialecten delen enkele fonologische, morfologische, syntactische en lexicale karakters (*Reino 2006: 5*). Het is te

² Bron: http://www.ru.nl/nimar/nederlands/informatie_over/arabisch_in_marokko/?mode=print, geraadpleegd op 28-07-2011

vergelijken met Duits: als Nederlandstalige kun je sommige woorden herkennen, maar je begrijpt het niet volledig.

Figuur 1³: Geografische verdeling Arabisch en Berbers in Marokko

Figuur 2⁴: Geografische verdeling Berber dialecten in Marokko

³ http://images.nationmaster.com/images/motw/africa/morocco_ethno_1973.jpg In: Reino 2006: 5

⁴ Bron: <http://www.erlebnis-tours-maroc.com/images/Photos/physical%20map.jpg>, geraadpleegd op 04-05-2011

Ontstaan van de taalverdeling in de geschiedenis

Het Berbers is de originele taal van Marokko en werd tot de 7^e eeuw gesproken in het gebied van Marokko tot Egypte. In de tweede helft van deze 7^e eeuw begon de Arabische verovering vanuit het oosten, die ook Marokko bereikte. Zo ontstonden invloeden van de Arabische taal en de islamitische religie in Marokko. Eind 15^e eeuw begon de invloed van het Spaans, toen er een einde kwam aan de Arabische bezetting in Spanje (*Benmamoun 2001: 98*). In 1912 werd Marokko bezet door het Franse Rijk. Tot aan deze bezetting werden in Marokko drie talen gebruikt: het standaard Arabisch, het Marokkaans Arabisch en het Berbers. De Fransen introduceerden al snel hun eigen taal door het opzetten van een Frans onderwijssysteem (*Benmamoun 2001: 99*). De Fransen probeerden de verspreiding van de Arabische taal zoveel mogelijk te verminderen. Dit deden zij mede omdat dit de taal van de Islam was en dus de taal van een religie waar zij niet achter stonden. Daarnaast hebben de Fransen geprobeerd twee verschillende justitiële systemen naast elkaar op te zetten, om zo de Berber en de Arabische bevolking tegen elkaar op te zetten. Zowel de Berber als Arabische bevolking ging hier tegen in protest. De Berbers waren van mening dat het land hierdoor gesplitst zou worden en de Arabieren vonden het een poging om Marokko te ontdoen van de islamitische identiteit. Hieruit blijkt dat taal een belangrijke rol speelde voor beide groepen. Voor de Berbers gold het Arabisch als de taal die hoorde bij de moslimidentiteit. Met de taal zou ook het geloof in het geding komen (*Benmamoun 2001: 100*). Voor de Arabische bevolking drukte een gemeenschappelijke taal de eenheid met de andere Arabische landen uit.

In 1956 werd Marokko een onafhankelijk land. Het huidige onderwijssysteem was nog altijd op het Frans gebaseerd en herinnerde de nieuwe leiders aan de bezetting van de Fransen. In de eerste jaren van de onafhankelijkheid werd dan ook gestreden voor een Arabisch onderwijs- en administratiesysteem (*Benmamoun 2001: 101*). Zoals eerder besproken, is het standaard Arabisch naast het Frans tegenwoordig de taal van de officiële instellingen en instituties. Wel is het Frans dominant in het hoger onderwijs en sectoren als het bankwezen.

3.2 Migratie en emigratie

Migratie

Terwijl Marokko een onafhankelijk land was geworden, ontstond er in Nederland een tekort aan arbeidskrachten. Daarom werden arbeidsmigranten uit het buitenland gehaald, om in Nederland aan de slag te gaan (*v/d Werf 2002: 30*). Vanaf 1960 trokken veel mensen in Marokko van het platteland naar steden, om daar een succesvol leven op te bouwen. Vanaf dat moment nam ook de arbeidsmigratie uit het Rifgebied naar landen als Nederland toe (*v/d Werf 2002: 89*). In 1969 sloten Nederland en Marokko een wervingscontract. De arbeidsmigranten kregen een contract voor een jaar en werkgevers hadden veel verantwoordelijkheden tegenover hun werknemers. Zo moesten de werkgevers de huisvesting regelen en de reiskosten van de werknemers vergoeden. Naast de stroom migranten die via officiële kanalen naar Nederland kwamen, kwamen ook veel illegale buitenlandse arbeidskrachten Nederland binnen (*v/d Werf 2002: 30*). De gastarbeiders hadden verwacht na een aantal jaar werken weer terug te keren naar Marokko, om daar een goed leven te leiden met behulp van het gespaarde geld. Toch was het toekomstperspectief in Nederland in sommige gevallen gunstiger dan in Marokko, waardoor de vraag naar gezinshereniging aan de orde kwam (*v/d Werf 2002: 31*). Vrouwen uit Marokko werden naar Nederland gehaald, om hier een leven op te bouwen. Begin jaren tachtig nam de werkloosheid in Nederland snel toe, waardoor veel arbeidsmigranten hun baan verloren en terug wilden keren naar Marokko. Daarom werd door de overheid in 1985 een begin gemaakt met het invoeren van het remigratiebeleid. Dit ook om een uitkeringsafhankelijke situatie in Nederland tegen te gaan. Het doel was om personen die zelf de faciliteiten niet hadden om terug te keren, daar hulp bij te bieden (*v/d Laan 2009: 1*). De gastarbeiders die niet terugkeerden naar Marokko, startten in Nederland een gezin en haalden hiervoor vrouwen uit Marokko naar Nederland. Zo zijn er in totaal drie migratiestromen te onderscheiden: de gastarbeiders die vanaf 1960 naar Nederland kwamen om te werken, de vrouwen en kinderen die vanaf de jaren '80 naar Nederland kwamen in het kader van gezinshereniging en de vrouwen die vanaf midden jaren '80 voor gezinsvorming naar Nederland zijn gekomen.

Remigratie

Zoals er drie migratiestromen te onderscheiden zijn, zijn er ook verschillende groepen remigranten. Remigratie betekent de 'terugkeer van een emigrant naar zijn vaderland' (*Koenen & Endepols 1966: 911*). De drie remigrantengroepen zijn te onderscheiden in de volgende groepen:

- 1 Remigranten die voorgoed naar Marokko remigreren. Zij doen afstand van de Nederlandse nationaliteit.
- 2 Remigranten die remigreren, maar hun Nederlandse nationaliteit behouden.
- 3 Uitgezette emigranten (onvrijwillige remigranten).

Remigratie vanuit Nederland naar Marokko

Het CBS heeft in 2009 in totaal 789 mensen geregistreerd die van Nederland naar Marokko zijn ge(r)emigreerd (www.cbs.nl)⁵. Volgens het jaarverslag van het Nederlands Migratie Instituut (2010) ligt het totaal aantal remigranten vele malen hoger, maar is het aantal niet exact vast te stellen. Veel mensen emigreren of remigreren zonder te vermelden waarheen en/of wanneer ze vertrekken.

⁵ Bron: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/mappingworld-1.htm>, geraadpleegd op 19-05-2011

Remigrantengroep 1: remigratie zonder behoud van Nederlandse nationaliteit

De eerste groep remigranten bestaat dus uit emigranten die voorgoed remigreren naar Marokko. Zij doen dit veelal met behulp van het Nederlands Migratie Instituut. Volgens de Remigratiewet hebben zij recht op een financiële bijdrage, maar om hiervoor in aanmerking te komen moeten zij wel afstand doen van hun Nederlandse nationaliteit.

De Remigratiewet⁶

In Nederland bestaat sinds 1987 deze Remigratiewet. In de wet is financiële hulp geregeld voor remigranten van 45 jaar en ouder die over onvoldoende middelen beschikken om zelfstandig te remigreren. Ook kan het gezien worden als een stimulans om te remigreren. 'In de praktijk gaat het hierbij voornamelijk om oudere, langdurig werkloze arbeidsmigranten en erkende vluchtelingen die een zodanige afstand tot de arbeidsmarkt hebben, dat zij blijvend zijn aangewezen op een uitkering' (*NMI Corporate Brochure 2009*). Verreweg de meeste remigranten maken geen gebruik van de Remigratiewet. Zij remigreren op eigen kracht (*NMI Jaarverslag 2010: 1*). Voor de groep die wel gebruik wil maken van de remigratiewet zijn er twee voorzieningen. De basisvoorziening is een eenmalige tegemoetkoming in de kosten voor de reis, de verhuizing en het opbouwen van het leven in het land van herkomst. De remigratievoorziening is een maandelijkse uitkering, ook wel de remigratie-uitkering genoemd. Als Marokkaanse Nederlander kun je recht hebben op financiële hulp, maar dan moet de remigrant wel minimaal aan één van de twee eisen voldoen:

- De remigrant of één van de ouders moet de Marokkaanse nationaliteit hebben.
- De remigrant of één van de ouders moet als gastarbeider, erkend vluchteling, asielgerechtigde of in het kader van gezinshereniging met een erkend vluchteling naar Nederland zijn gekomen.

Een Marokkaanse Nederlander heeft ook recht op de hulp wanneer hij remigreert naar het land waar hij de nationaliteit van heeft (gehad), waar hij geboren is of waar (één van de) ouders de nationaliteit van heeft (gehad) of geboren is. Indien de remigrant de Nederlandse nationaliteit heeft, dient hij de nationaliteit van het andere land aan te vragen. Bezit de remigrant naast de Nederlandse al een andere nationaliteit, dan dient hij van de Nederlandse afstand te doen. Bij remigratie naar een land waar de remigrant geen nationaliteit heeft, moet deze een officiële verklaring hebben voor een permanent verblijf van minimaal een jaar. Overige voorwaarden zijn dat de remigrant woonachtig is in Nederland, de partner mee remigreert of al woonachtig is in het andere land en dat alle mogelijke schulden zijn afgelost voor de remigratie.

Basisvoorziening

De basisvoorziening is een eenmalige uitkering, de hoogte hiervan is afhankelijk van meerdere factoren. Kosten van de reis, de verhuizing en opslag van goederen kunnen bijvoorbeeld worden vergoed. Remigranten zonder Nederlandse nationaliteit moeten voorafgaande aan de datum van aanvraag minimaal een jaar met verblijfsvergunning in Nederland hebben gewoond. Daarnaast mag de rendementsgrondslag (waarde van bezittingen min de waarde van schulden) niet boven de 91 duizend euro uitkomen en kan de basisvoorziening maar één keer worden verstrekt (tenzij de remigrant het bedrag terug betaald).

Remigratievoorziening

De remigratievoorziening is een maandelijkse uitkering zonder einddatum. Hier kan ook een tegemoetkoming van de ziektekostenverzekering bij horen. De hoogte van het bedrag is onder andere afhankelijk van de gezinssamenstelling van de remigranten, het remigratieland en het ontvangen van andere Nederlandse uitkeringen. De remigratievoorziening geldt verder voor

⁶ Bron: Sociale Verzekeringsbank (9028NZ/0111) Informatie voor remigranten (folder).

remigranten van 45 jaar of ouder, die wanneer ze niet beschikken over de Nederlandse nationaliteit minimaal drie jaar met een verblijfsvergunning in Nederland hebben gewoond en die minimaal zes maanden een Nederlandse uitkering zoals de AOW of bijstandsuitkering hebben ontvangen.

Terugkeer naar Nederland

Remigranten die gebruik hebben gemaakt van de Remigratiewet, zijn vrijwel definitief geremigreerd. Binnen één jaar na vertrek hebben ze nog de mogelijkheid hun beslissing te wijzigen. Wanneer een remigrant binnen drie jaar weer naar Nederland komt, is de remigrant verplicht de basisvoorziening terug betalen. Hierbij wordt opgemerkt dat de remigrant die uit Nederland vertrekt met de remigratievoorziening afstand heeft moeten doen van zijn Nederlandse nationaliteit. Wanneer de remigrant na het eerste jaar besluit terug te keren, moet hij het complete inburgeringsproces doorlopen.

Remigrantengroep 2: remigratie met behoud van Nederlandse nationaliteit

Naast de mogelijkheid om gebruik te maken van de Remigratiewet bij een remigratie, kun je ook remigreren zonder deze financiële hulp. Marokkaanse Nederlanders die graag heen en weer willen blijven reizen tussen Marokko en Nederland, zullen niet snel gebruik maken van de Remigratiewet. Zij remigreren zelfstandig, om op deze manier hun Nederlandse nationaliteit te kunnen behouden. Volgens het jaarverslag van het Nederlands Migratie Instituut (2010) zijn in 2009 550 cliënten en in 2010 613 cliënten onder begeleiding van het NMI geremigreerd (*NMI Jaarverslag 2010: 5*) naar Marokko. Van deze mensen hebben respectievelijk 170 en 185 een uiteindelijke aanvraag gedaan voor een basis- en/of remigratie-uitkering (*NMI Jaarverslag 2010: 31*). De aanvraag wordt in veel gevallen gedaan door de man, met wie partner en kinderen vaak mee remigreren. Verreweg de meeste remigranten remigreren zonder begeleiding van het NMI en behouden hiermee hun Nederlandse nationaliteit.

Remigrantengroep 3: uitzetting

Tot slot bestaat er een groep remigranten die onvrijwillig naar Marokko terug keert. Door omstandigheden kan de verblijfsvergunning van een migrant worden ingenomen. Dit kan gebeuren via twee wegen. Allereerst wordt de verblijfsvergunning ingenomen wanneer de migrant is veroordeeld voor een misdrijf. Dit moet een misdrijf zijn dat Nederland heeft geschaad, bijvoorbeeld een terroristisch misdrijf of een misdrijf tegen de staat. Ook kan iemand zijn verblijfsvergunning verliezen als deze een valse verklaring heeft gegeven of informatie heeft achtergehouden bij het aanvragen van het Nederlanderschap⁷.

⁷ Bron: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/wat-moet-ik-doen-om-de-nederlandse-nationaliteit-te-krijgen.html#anker-verlies-van-het-nederlanderschap>, geraadpleegd op 07-07-2011

3.3 Remigratie in de toekomst

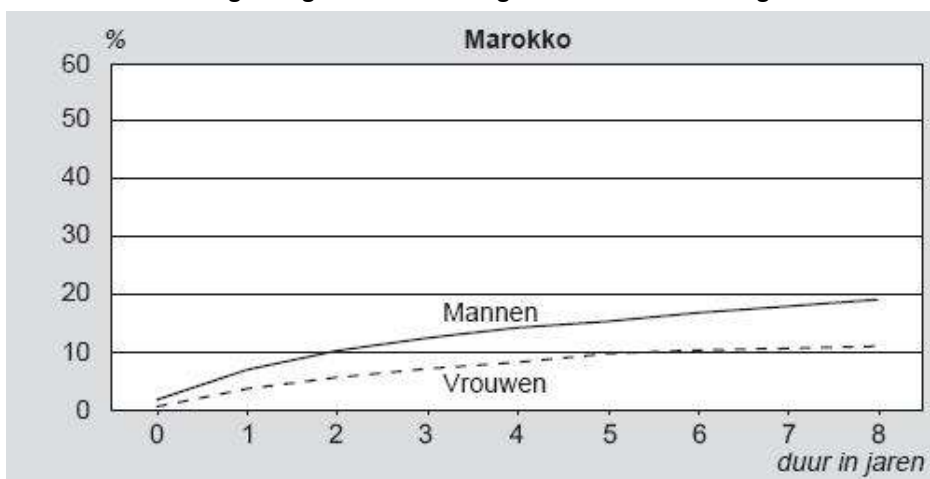
Toekomstperspectief

Andries de Jong en Han Nicolaas (2005) hebben een prognose gedaan van remigratie op basis van een nieuw retourmigratiemodel. Zij hebben veronderstellingen opgesteld voor zes herkomstgroeperingen over het percentage immigranten dat remigreert naar het land van herkomst (de Jong/ Nicolaas 2005: 24). Volgens de onderzoekers is er een effect van de mate van daling of stijging van emigratiekansen op de toekomstige aantallen emigranten, waardoor het wenselijk is een indicator te hebben om emigratiekansen af te kunnen leiden. Daarom is het retourpercentage bedacht: het percentage immigranten dat in de loop van de tijd weer vertrekt. Dit percentage wordt berekend door het aantal immigranten dat in een kalenderjaar naar Nederland komt, te vergelijken met het aantal dat in hetzelfde jaar en in de daarop volgende jaren weer uit Nederland vertrekt (de Jong/ Nicolaas 2005: 24). Het emigratiemodel is toe te passen op zes herkomstgroepen, waaronder Marokkanen. De ontwikkeling van het aantal emigranten kan geprognoseerd worden: 'Na toepassing van het nieuwe retourmigratiemodel is de stand en loop van eerste generatie-allochtonen van een bepaalde herkomstgroepering in de toekomst bekend' (de Jong/ Nicolaas 2005: 25).

Ontwikkeling van remigratie tussen 1995 en 2003

Allereerst hebben de onderzoekers gekeken naar de ontwikkeling van retourpercentages vanaf 1995 tot en met 2003. Het retourpercentage ligt bij Westerse⁸ migranten het hoogst: rond de helft van de mannen is binnen 8 jaar vertrokken. 'De retourmigratie van migranten uit Turkije, Marokko en Suriname ligt ongeveer de helft lager. Voor hen geldt dat gezinsvorming (en gezinshereniging) een belangrijk migratiemotief is' (de Jong/ Nicolaas 2005: 26). Het retourpercentage ligt bij mannen hoger dan bij vrouwen, waarschijnlijk omdat vrouwen vaker voor gezinsvorming naar Nederland komen. Het percentage voor Marokkaanse migranten is terug te zien in grafiek 1. Ook hier ligt het percentage bij mannen hoger dan vrouwen. Verder is te zien dat ongeveer 10% van de vrouwen na vijf jaar remigreert, het percentage blijft in de daarop volgende jaren stabiel. Bij de mannen neemt het percentage langzaam toe naarmate de jaren verstrijken. Na acht jaar is ongeveer 20% vertrokken.

Grafiek 1⁹: Percentage emigranten van immigratiecohort 1995 naar geslacht en verblijfsduur

⁸ Westers: alle landen m.u.v. Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië. Japan en Indonesië zijn wel weer Westerse landen (definitie CBS. Bron: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/_unique/_concept/default.htm?postinguid={EAF18ADA-8002-4855-8BBD-10D55A4A5779}&concept=Technische+toelichting, geraadpleegd op 28-07-2011

⁹ Bron: De Jong/ Nicolaas 2005: 26

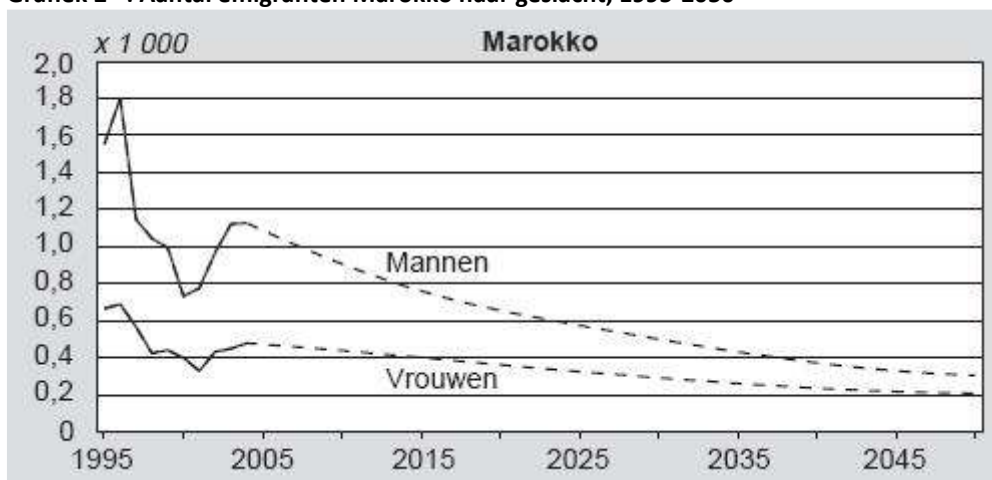
Prognose voor de toekomst

Op basis van de waarnemingen die tot en met 2003 zijn gedaan, is een schatting gemaakt voor de te verwachten percentages. 'Deze schatting wordt gehanteerd als het retourpercentage dat op de lange termijn voor immigranten zal gelden' (de Jong/ Nicolaas 2005: 26). Hieruit blijkt dat voor Marokkanen (alsmede voor Turken en Surinamers) gezinsvorming een belangrijk motief is om naar Nederland te komen. Dit impliceert een laag retourpercentage, omdat men ervan uitgaat dat deze groep de intentie heeft in Nederland een toekomst op te bouwen. 'Verondersteld is dat rond een kwart tot een derde van de mannen uit deze groepen weer vertrekt' (de Jong/ Nicolaas 2005: 27). Ook blijft het retourpercentage onder mannen hoger dan onder vrouwen.

De Jong en Nicolaas hebben veronderstellingen over het uiteindelijke retourpercentage in 2050. Het aantal emigranten uit Marokko is terug te vinden in grafiek 2. 'De emigratie van personen die in Nederland zijn geboren (autochtonen en tweede generatie allochtonen) kan niet met behulp van het retourmigratiemodel worden geprognosticeerd' (de Jong/ Nicolaas 2005: 29). In grafiek 2 is te zien is dat het aantal emigranten in de toekomst continu daalt.

Veel Marokkanen woonachtig in Nederland zijn in de jaren zestig en zeventig als gastarbeider naar Nederland gekomen. De meesten wonen hier al tussen de 20 en 40 jaar. In de jaren tachtig en negentig volgden veel partners en kinderen van de gastarbeiders. 'Als gevolg van deze gezinshereniging zijn er ook relatief veel (...) Marokkanen met een verblijfsduur van korter dan 20 jaar. (...) In de toekomst zullen de aantallen van de eerste generatie (...) Marokkanen in de kortere en middellange verblijfsduren (0 tot 30 jaar) ongeveer halveren. Dit komt doordat wordt verwacht dat er in de komende decennia minder migranten zullen komen dan in het verleden' (de Jong/ Nicolaas 2005: 30). Deze prognose is terug te vinden in grafiek 3.

Grafiek 2¹⁰: Aantal emigranten Marokko naar geslacht, 1995-2050

¹⁰ Bron: De Jong/ Nicolaas 2005: 29

Grafiek 3¹¹: Eerste generatie allochtonen uit Marokko naar leeftijd en verblijfsduur

	2004	2010	2020	2050
	<i>x 1 000</i>			
Marokko				
0- 9 jaar	47	33	25	27
10-19 jaar	55	45	29	24
20-29 jaar	48	53	42	22
30-39 jaar	16	33	49	19
40-49 jaar	0	7	29	22
50 jaar of langer	0	0	4	63
Totaal	166	171	179	175

Conclusie

Dit hoofdstuk heeft allereerst de talen die gesproken worden in Marokko gepresenteerd. Hierdoor is duidelijk gemaakt dat mensen in de Rif het Tarifit dialect spreken, maar dat ook het Arabisch, Frans en Spaans gesproken wordt. Tegen deze achtergrond kan in de analyse gekeken worden in hoeverre het (niet) spreken van deze talen door de respondenten invloed heeft op de remigratie. Daarnaast is een inzicht gegeven in de migratie van Marokkanen naar Nederland. De arbeidsmigranten kwamen naar Nederland voor een tijdelijk verblijf, maar het verblijf heeft in sommige gevallen langer geduurd dan men van tevoren had in geschat. In het onderzoek zal verder worden ingegaan op de factoren die mee hebben gespeeld bij de keuze (wanneer) te remigreren. Migranten hebben in Nederland sinds 1987 de mogelijkheid om te remigreren met behulp van de remigratiewet, maar lijken dit niet vaak te doen, bijvoorbeeld omdat ze dan hun Nederlandse identiteit verliezen. In het onderzoek zal gekeken worden in hoeverre de remigranten hun Nederlandse paspoort nog bezitten en welke invloed het verliezen of behouden van het paspoort heeft gehad op hun remigratie. Ook wordt aangestipt dat een deel van de Marokkaanse Nederlanders onvrijwillig remigreert. Tot slot geeft dit hoofdstuk de prognose weer dat het aantal remigranten afneemt. De kans bestaat dat door het kleiner worden van de groep, de aandacht voor hen niet zal toenemen. Juist daarom wordt in deze studie ruime aandacht besteed aan het verhaal van de remigranten.

¹¹ Bron: De Jong/ Nicolaas 2005: 31

4. Theoretisch kader

4.1. Remigratietheorieën

In de literatuur bestaan verschillende theorieën voor remigratie, ook wel *return migration* genoemd. Cassarino (2004: 269), onderzoeker op het gebied van *political sciences*, heeft vijf bestaande theorieën naast elkaar gelegd en is nagegaan welke veronderstellingen een rol spelen bij remigratie. De vraag is waarom mensen sommige terugkeren en anderen niet, wanneer sociale, economische of institutionele omstandigheden in het land van herkomst veranderen (Cassarino 2004: 254). De theorie van Cassarino (2004) kan in dit onderzoek een belangrijke spil genoemd worden. Het werk lijkt een kernpublicatie te zijn op dit domein, er zijn meerdere onderzoeken gebaseerd op deze theorie. Zo gebruikt Regioplan (Klaver e.a.: 2001) de theorie van Cassarino als basis in het rapport 'Emigratie uit Nederland'. Ook baseren King en Christou (2008) hun studie over de tweede generatie remigranten op de theorie bedacht door Cassarino.

Neoklassiek

Remigranten keren volgens deze neoklassieke theorie terug omdat de migratie niet aan de verwachtingen voldeed en dus eigenlijk mislukt is. Omdat de migratie niet succesvol blijkt te zijn, keert men terug naar het land van herkomst. De migranten binnen deze benadering zijn individuen die maximaal geld wilden verdienen in het buitenland om zich vervolgens permanent te vestigen en familiehereniging te bewerkstelligen. Dit doel heeft de migrant niet bereikt en hun inzet heeft niet geleid tot de beoogde verwachtingen van de remigrant (Cassarino 2004: 255). De terugkeer naar het land van herkomst is lastig, omdat de vaardigheden die de remigrant in het gastland heeft opgedaan niet overeenkomen met vaardigheden uit het land van herkomst (2004: 269). Volgens deze benadering migreren mensen om in een gastland zoveel mogelijk geld te verdienen en is een terugkeer naar het eigen land altijd een mislukking (Cassarino 2004: 256).

Nieuwe economie

De nieuwe economische benadering stelt het tegenovergestelde van de neoklassieke benadering. In deze theorie is de terugkeer een essentieel onderdeel van het migratieproject. Het is van tevoren ingecalculeerd dat de migrant weer terugkeert. De migrant heeft de doelstellingen in het gastland gerealiseerd en de remigratie als ook de migrant worden als succesvol beschouwd. De migrant heeft de banden met het herkomstland onderhouden toen hij in het gastland woonde. Ook heeft deze altijd geld overgemaakt naar zijn familie om in het huishouden in het herkomstland te kunnen voorzien en heeft hij genoeg gespaard of overgemaakt om terug te kunnen keren (Cassarino 2004: 256).

Bovenstaande theorieën verschillen van elkaar doordat de neoklassieke theorie de remigratie als mislukking ziet en de nieuwe economische theorie juist als succes. Beide benaderingen hebben daarnaast ook een duidelijke overeenkomst. Mensen verhuizen naar een ander land, vanwege economische redenen. Ze reageren op een onzekere markt in het eigen land (Cassarino 2004: 256). Volgens de auteur schuilt hierin ook de tekortkoming van de benaderingen. Ze gaan ervan uit dat remigratie altijd een persoonlijke keuze is van de migrant. Maar Cassarino stelt dat ook politieke, sociale en institutionele factoren in het eigen land en het gastland bij kunnen dragen aan de beslissing te remigreren (Cassarino 2004: 257).

Structurele benadering

Waar de voorgaande benaderingen tekort schieten, focust de structurele benadering juist op sociale, contextuele en structurele factoren bij remigratie (Cassarino 2004: 257). Cerase (1974 in Cassarino 2004: 257) onderscheidt vier types remigranten, gebaseerd op de aspiraties, verwachtingen en behoeften van de migranten:

1. 'Return of failure': Dit type migrant kan zich niet aanpassen en heeft moeite met het actief integreren in de maatschappij van het gastland en keert daarom terug (Cassarino 2004: 258).
2. 'Return of conservatism': Dit type migrant kan iemand zijn die vooraf gepland heeft terug te keren naar het herkomstland met voldoende geld. Hij probeert in het gastland zowel aan persoonlijke behoeften als ook aan die van familieleden te voldoen. Dit type migrant wil de context die bestond voorafgaand aan de migratie niet veranderen en zelfs liever proberen te behouden (Cassarino 2004: 258).
3. 'Return of retirement': Dit zijn gepensioneerde migranten die hebben besloten terug te keren naar het land van herkomst om daar een stuk land te kopen om de oude dag door te brengen (Cassarino 2004: 258).
4. 'Return of innovation': Dit is de meest dynamische categorie van migranten. Deze migranten zien zichzelf als innovatoren. Zij geloven dat de opgedane vaardigheden en het verdiende spaargeld in het gastland veranderingen met zich mee zal brengen voor het leven in het land van herkomst.

Deze structurele benadering laat volgens Cassarino (2004: 259) zien dat vaardigheden en financiële middelen die verworven zijn in het gastland zullen bijdragen aan remigratie. Ook lokale machtsafstand, tradities en waarden in het herkomstland hebben invloed op de remigratie. Er wordt dus in tegenstelling tot de neoklassieke benadering ook gekeken naar de sociale consequenties van de remigratie in het herkomstland.

Transnationale benadering

In de late jaren tachtig van de vorige eeuw was er sprake van een toename van de mobiliteit in Europa, mede door arbeidsmigratie, en ontstond de transnationale benadering (Cassarino 2004: 261). In deze benadering is de terugkeer van de migrant niet per definitie het einde van de migratiecirkel. Een groot verschil met de structurele benadering is dan ook dat transnationalisten zich op de re-integratie voorbereiden door periodiek terug te keren naar het herkomstland. Zo behouden ze een sterke band met het land en hun huishoudens daar. De transnationale benadering verbindt twee onderzoeksvelden, namelijk vragen rond transnationale identiteit en transnationale mobiliteit. Onder een transnationale identiteit wordt een combinatie van identiteit van het herkomstland met die van het gastland verstaan. Deze combinatie kan leiden tot identiteitsconflicten, tot een zogeheten 'dubbele identiteit'. De transnationale migrant beseft dat hij zich bij remigratie naar het thuisland moet aanpassen, maar hierbij laat hij de identiteit van het gastland niet compleet achter zich (Cassarino 2004: 262). Door het heen en weer reizen tussen gast- en herkomstland en het onderhouden van contacten in beide landen, is er ook sprake van transnationale mobiliteit. Hierdoor zijn transnationalisten gehecht aan hun geboorteland, maar koesteren ze ook emotionele verbintenissen met het gastland. Hoe intensiever de transnationale mobiliteit van de migrant is, hoe makkelijker het voor hem wordt zich aan te passen in het herkomstland (Cassarino 2004: 262). De Haas (2009) merkt op dat mobiliteit tegenwoordig een vorm van menselijke ontwikkeling lijkt te zijn: 'The move to a place offering more opportunities in terms of work, education, political rights, safety, health care – may also give people the capabilities to increase their social, economic and political freedom, and that prospect of acquiring such capabilities often strongly motivates people to migrate' (De Haas 2009: 25). Deze transnationale benadering laat ook zien dat identiteit niet verankerd ligt in de plaats waar iemand geboren is of leeft, maar dat een identiteit door transnationaliteit verschillende culturele, sociale en fysieke kenmerken heeft (Al-Ali en Koser 2002: 4 in Cassarino 2004: 263). Daarnaast is de etnische afkomst van de migrant belangrijk,

want binnen de etnische groep is er sprake van een *ingroup* solidariteit (Cassarino 2004: 264). In Nederland kan er sprake zijn van een *ingroup* van alle migranten met Marokkaanse afkomst, terug in Marokko vormen de migranten die in Nederland geleefd hebben een *ingroup*.

Een transnationale migrant keert terug naar het land van herkomst wanneer de condities in het herkomstland positief zijn en een motiverend effect hebben op het besluit. Aanpassen in het land van herkomst is succesvol, doordat de migrant verschillende vaardigheden heeft opgedaan in het buitenland en deze goed weet te integreren (Cassarino 2004: 264).

Sociale netwerktheorie

Net als bij de voorgaande benadering ziet de sociale netwerktheorie remigranten als mensen die zowel met het gastland als met het herkomstland sterke banden onderhoudt. Banden die in deze benadering belangrijk zijn, zijn sociale banden, inter-persoonlijke relaties. Sociale verbanden vergroten de mogelijkheid om informatie te delen tussen de migrant en het thuisland (Cassarino 2004: 265). Migranten binnen deze theorie worden gezien als sociale actoren die deelnemen aan een dynamisch grensoverschrijdend netwerk (Cassarino 2004: 266). De migrant bekijkt voor zichzelf hoe zinvol het is zich aan te sluiten bij een bepaald netwerk (Cassarino 2004: 267). De vaardigheden opgedaan in het buitenland dragen bij aan een succesvolle terugkeer (Cassarino 2004: 269).

Conclusie

De opsomming van de besproken benaderingen maakt duidelijk dat de aandacht voor interculturele competenties van de migrant in de benaderingen steeds belangrijker wordt. In de eerste twee benaderingen migreert iemand om puur economische redenen en worden interculturele competenties niet van belang geacht. Bij de structurele benadering wordt er aandacht besteed aan de consequenties voor sociale aspecten bij remigratie. In de laatste twee benaderingen worden interculturele competenties als uitgangspunt genomen voor een remigratie. In de analyse van dit onderzoek zal gekeken worden welke remigranten behoren bij de genoemde groepen. Per deelvraag zal gekeken worden of er verschil zit tussen de uitkomsten van het onderzoek per remigrantengroep. Uiteindelijk zal geanalyseerd worden in hoeverre communicatie invloed heeft op de remigratie van de verschillende typen remigranten.

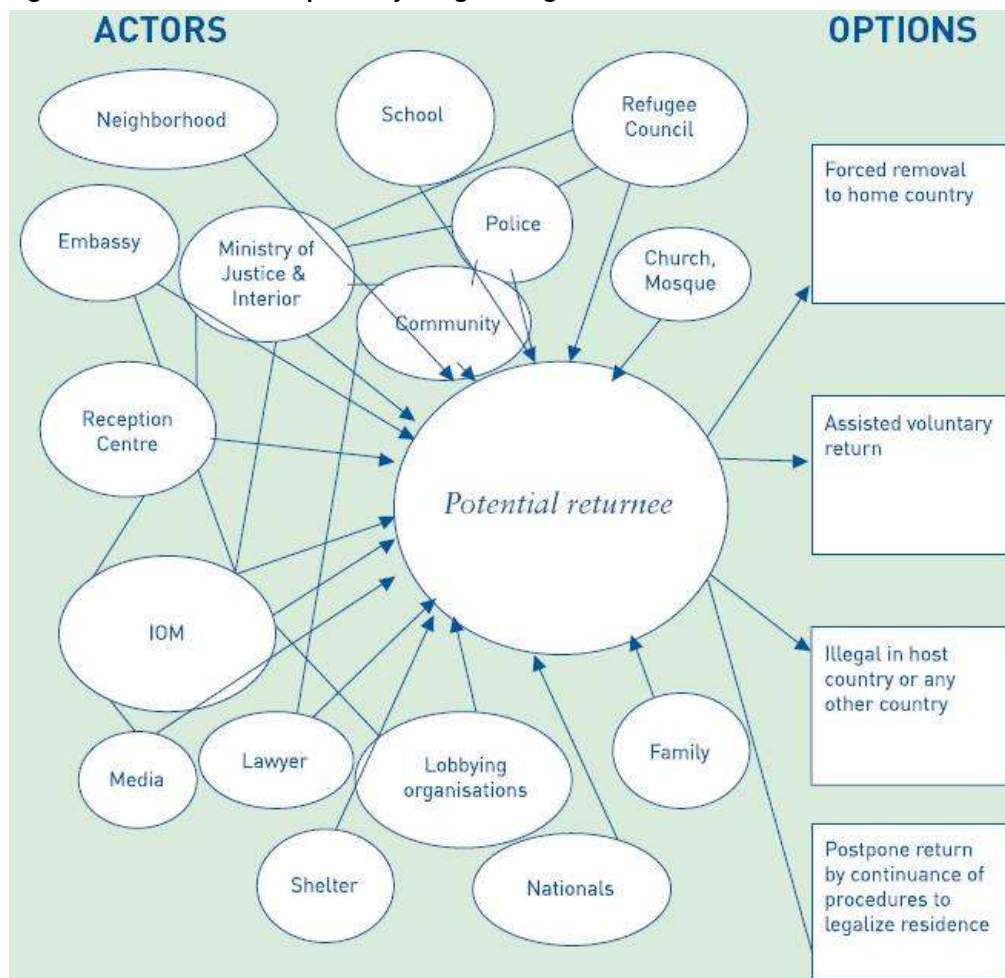
4.2 Remigratie naar Marokko: waarom wel of niet?

Immigranten die naar Nederland zijn gekomen, maken soms de keuze terug te keren naar het land van herkomst. Gekeken naar de verschillende typen remigranten die te onderscheiden zijn, kan er verschil zitten in factoren die meespelen bij het proces van remigratie. Zo keert een remigrant die valt onder de neoklassieke benadering terug, omdat de migratie mislukt is. Voor de nieuwe economische benadering geldt dat een terugkeer is ingecalculeerd. Bij de laatste twee benaderingen is de remigratie een afweging tussen belemmerende en stimulerende factoren. Dit hoofdstuk laat zien welke factoren in recent onderzoek worden genoemd bij de keuze om wel of niet te remigreren.

Recent onderzoek

Regioplan Beleidsonderzoek (2010) heeft onderzoek gedaan naar motieven waarom mensen, onder andere Nederlanders met een Marokkaanse achtergrond, emigreren uit Nederland. Motieven kunnen liggen binnen privé omstandigheden, zoals de leefsituatie, sociale relaties en gezondheid. Maar ook publieke en daarmee structurele motieven kunnen een rol spelen. Hierbij valt te denken aan het maatschappelijke en politieke klimaat of de ontwikkeling van de economie en arbeidsmarkt. De International Organization for Migration (IOM) heeft actoren in kaart gebracht die meespelen bij een gedwongen uitzet, zoals familie, de buurtgemeenschap en onderwijs. Deze actoren zijn te zien in figuur 3. In de illustratie zijn de actoren in willekeurige volgorde geplaatst (IOM 2006: 22).

Figuur 3: Actoren die meespelen bij een gedwongen uitzet¹²

¹² Bron: IOM 2006: 22

Stimulerende factoren

Factor 1: politiek klimaat Nederland

Volgens recente onderzoeken zijn er verschillende motieven om wel te remigreren. 'Voor een deel van de Marokkaanse Nederlanders geldt dat zij het gevoel hebben buiten de Nederlandse maatschappij te worden geplaatst. Ze worden aangesproken op hun Marokkaanse achtergrond en op het feit dat ze moslim zijn. Het constant als 'anders' te worden gedefinieerd, leidt tot frustraties en gevoelens van 'non-belonging' bij deze groep. Dit wordt versterkt door negatieve berichtgeving vanuit de media en de politiek' (Klaver e.a. 2010: 97). De IOM (2006) zegt hier het volgende over: 'The political climate of the host country can also cause returnees to decide to return' (IOM 2006: 23). Ook het NMI (2010) bevestigt dit beeld: 'In toenemende mate hebben migranten van Turkse en Marokkaanse afkomst het gevoel dat zij minder welkom zijn in Nederland. De voortdurende negatieve aandacht voor de islam treft vooral hen' (NMI Jaarplan 2010: 4).

Ook noemt de IOM (2006) het feit dat mensen zich eenzaam voelen in Nederland: 'Returnees may feel lonely in the host country. (...) Longing for their habitual environment and culture, feeling homesick' (IOM 2006: 24).

Factor 2: stressvolle sfeer Nederland

Een andere reden kan zijn dat Nederland te georganiseerd en stressvol wordt gevonden, Marokkaanse Nederlanders voelen zich meer thuis in de Marokkaanse, ontspannen sfeer.

Factor 3: bedrijf starten in Marokko

'Jonge mannen denken een beter leven op te kunnen bouwen in Marokko' (De Bree 2007 in: Klaver e.a. 2010: 97). Ze willen dan bijvoorbeeld een eigen bedrijf starten in Marokko. De IOM (2006) bevestigt dit beeld. 'There can also be a desire to start over in the country of origin. Some returnees are eager to start a new life in their country of origin and have already worked out a plan for their return' (IOM 2006: 24).

Factor 4: familie en vrienden in Marokko

'Verder hebben respondenten vaak familie en vrienden in Marokko die hen aan het land bindt. Wanneer ze emigreren, hebben ze in Marokko daardoor al een eerste vangnet' (Klaver e.a. 2010: 109). Familieomstandigheden in het algemeen kunnen een reden zijn om terug te keren naar het land van herkomst, zo zegt de IOM (2006): 'Such as family reunification, ill or deceased family members or marriage in the country of origin' (IOM 2006: 24).

Factor 5: een concrete verandering in Marokko

Tot slot wordt een concrete verandering in het land van herkomst genoemd als reden voor terugkeer: 'An enduring war may have ended and a new political climate may have been introduced' (IOM 2006: 24).

Factor 6: slecht perspectief arbeidsmarkt

Als het gaat om remigranten die gebruik maken van een remigratievoorziening, speelt er de volgende reden. 'Dat voor de groep migranten die met een remigratie-uitkering is vertrokken, het perspectief op de Nederlandse arbeidsmarkt bij vertrek slecht was. Ze stonden, met andere woorden, bij vertrek laag op de participatieladder' (Kruis & Berkhout 2009: 17).

Belemmerende factoren

Factor 1: taalbeheersing

Maar er zijn ook factoren die een remigratie naar Marokko belemmeren. Voor veel jonge Nederlandse Marokkanen geldt dat ze de taal onvoldoende beheersen om te emigreren. 'Veel Nederlandse Marokkanen spreken Berbers, maar beheersen niet of nauwelijks het Arabisch, de officiële taal in Marokko, en/of het Frans, de tweede taal' (Klaver e.a. 2010: 98).

Factor 2: netwerk in Marokko

'Naast het beheersen van de taal is ook het hebben van een goed netwerk een belangrijke voorwaarde om in Marokko een baan te kunnen vinden. Een reguliere baan is moeilijk te bemachtigen zonder kennissen en familie die je ergens kunnen introduceren' (Klaver e.a. 2010: 98/99).

Factor 3: non-belonging

Ook het feit dat de jongeren die in Nederland zijn opgegroeid in Marokko als buitenlander worden gezien, speelt een rol (Klaver e.a. 2010: 99). Ze voelen zich aan de ene kant thuis in Marokko, door de ontspannen sfeer. Maar doordat er in Marokko andere normen en waarden gelden dan in Nederland, voelen ze zich weer minder thuis. In hoeverre dit geldt voor ouderen, is niet in het onderzoek meegenomen.

Factor 4: goede voorzieningen Nederland

Nederland is goed georganiseerd, een reden om er niet weg te gaan. 'Er zijn goede sociale voorzieningen, goed onderwijs, duidelijke rechten en plichten, weinig corruptie en er is een goede infrastructuur voor openbaar vervoer' (Klaver e.a. 2010: 99).

Conclusie

Er zijn dus tegenstrijdige argumenten verweven met het wel of niet terugkeren naar Marokko. In de analyse zal bekeken worden in hoeverre de factoren uit deze eerdere onderzoeken overeenkomen met de onderzochte remigranten in dit onderzoek. Daarnaast zal geanalyseerd worden in hoeverre er verschil zit in de factoren, gekeken naar het type remigrant. Immers, gekeken naar de benaderingen van Cassarino (2004) is het aannemelijk dat de typen remigranten verschillende redenen hebben om uiteindelijk wel of niet terug te keren naar Marokko. In het onderzoek van Klaver e.a. (2010) hebben alle respondenten als reden voor een emigratie het sociale Nederlandse klimaat genoemd. De ontspannen sfeer in Marokko lijkt ook stimulerend voor een remigratie: 'Een vertrekmotief dat (...) duidelijk naar voren komt, is de sfeer (...) in Marokko' (Klaver e.a. 2010: 107). Verder is het onderwijs weer slechter in Marokko, wat pleit voor wonen in Nederland.

4.3 Reverse culture shock

Na het afwegen van de factoren om wel of niet terug te keren, is er bij de onderzochte respondenten uiteindelijk sprake geweest van een remigratie naar Marokko. Dit lijkt gemakkelijker dan het migreren naar Nederland, maar ook bij de terugkeer is er sprake van een *culture shock*.

Definities

Spencer-Oatey en Franklin (2009: 151) omschrijven de cultuurschok als volgt: '*Culture shock is a common experience for people who spend an extended period of time in a different cultural environment.*' De omgekeerde cultuurschok, ook wel *re entry shock* of *reverse culture shock* genoemd, wordt in de literatuur als volgt omschreven: '*Reverse culture shock is the process of readjusting, reacculturating, and re-assimilating into one's own home culture after living in a different culture for a significant period of time*' (Gaw 1995: 4).

Symptomen

Het proces van de (*reverse*) cultuurschok wordt niet door iedereen hetzelfde beleefd, sommige mensen merken het niet, terwijl anderen er grote problemen bij ondervinden. Zo kunnen mensen een identiteitsconflict krijgen. Men weet niet in welke plaats ze behoren, ze bevinden zich in 'borderlands' (Spencer-Oatey & Franklin 2009: 163). Ze kunnen zich terugtrekken op sociaal gebied, last hebben van (dwangmatige) angst en depressie (Kittredge 1988, Stelling 1991, Werkman 1980 in Gaw 1995: 4). Daarnaast kunnen ze zich vervreemd, gedesoriënteerd, gestrest, verward, vijandig, ontgoocheld of gediscrimineerd voelen (Adler 1981, Church 1982, Hannigan 1990, Locke & Feinsod 1982, Raschio, 1987, Zapf 1991 in Gaw 1995: 4). Volgens Spencer-Oatey en Franklin (2009: 152) kunnen mensen die een cultuurschok ervaren zich verloren of gedeprimeerd voelen en hulpeloosheid ervaren bij het omgaan met de nieuwe cultuur. Dit leidt tot irritatie en angst, isolatie en verwarring. Ook is men verward over bij welke groep je behoort en welke rol je in moet nemen in de nieuwe cultuur (Spencer-Oatey & Franklin 2009: 161).

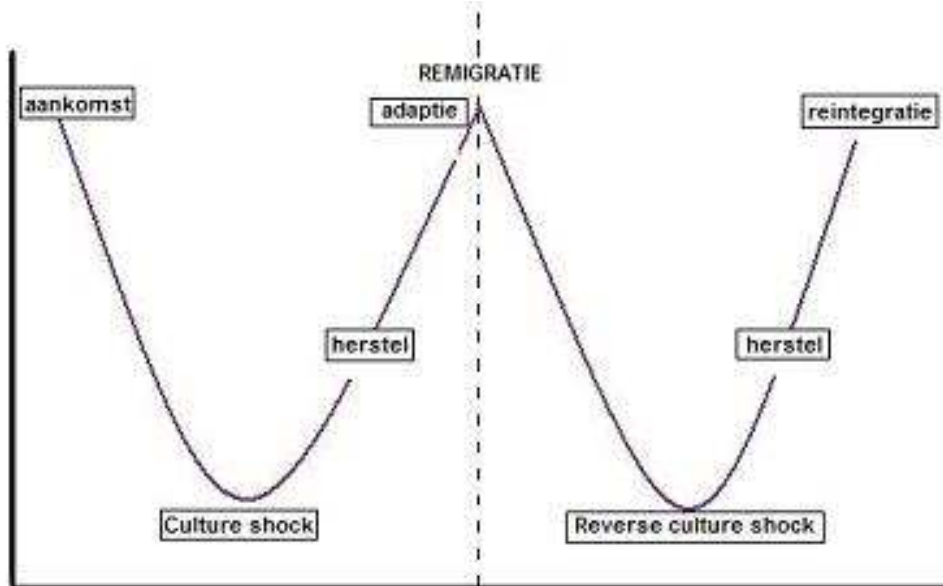
De totale cultuurshock verloopt in een W-vorm, welke is weergegeven in grafiek 4. Hierbij moet vermeld worden dat het proces niet in een perfecte W-vorm hoeft te verlopen, maar het wel altijd een piek-daal-piek-daal-piek vorm betreft. Wanneer iemand aankomt in het gastland, is men euforisch. Dit slaat om wanneer je de cultuurshock ervaart. Naarmate de migrant langer in het land verblijft, is er herstel gaande wat leidt tot adaptie. Dan keer je terug naar het herkomstland en wordt het traject herhaald. Er is wederom eerst een euforische stemming, die omgezet wordt in een *reverse culture shock*. Hierna zet herstel in, tot de remigrant gere-integreerd is. Re-integratie wordt niet door iedereen bereikt.

Onderzoekresultaten

De cultuurschok en omgekeerde cultuurschok is breed onderzocht. Volgens Kim (2001 in Spencer-Oatey & Franklin 2009: 154) is iemand die veel stressvolle symptomen ervaart in het leven beter in staat adaptie en re-integratie te bereiken. Deze persoon kan beter omgaan met stress en daardoor ook met de cultuurschok die ervaren wordt. Ook sociaal contact met de bevolking in het land waar men naartoe gaat, heeft een positieve werking op het omgaan met een cultuurschok. Daarnaast kan ook contact met mensen uit de eigen cultuur een positieve bijdrage leveren aan adaptie (Spencer-Oatey & Franklin 2009: 157). Dit zou kunnen betekenen dat bij remigratie contact met andere remigranten een positieve werking kan hebben op de re-integratie, terwijl ook contact met de Marokkaanse bevolking belangrijk is. Martin (1948 in Huff 2001: 246) noemt verschillende dimensies, die invloed hebben op de mate waarin iemand een *reverse culture shock* ervaart. Zoals achtergrondvariabelen: bijvoorbeeld geslacht (Christofi & Thompson 2007 in Tohyama 2008: 19) en persoonlijkheidskenmerken (Huff 2001 in Tohyama 2008: 19), zoals eerder het omgaan met stress al genoemd werd. Verblijfvariabelen hebben te maken met locatie en identificatie met het gastland.

Hoe meer de locatie in het gastland verschilt met de locatie in het herkomstland, hoe groter de *reverse culture shock* zal zijn. Ook mensen die zich thuis voelden in het gastland, hebben meer moeite met de remigratie dan mensen die zich niet identificeren met het land (Huff 2001: 246).

Grafiek 4: W-curve (gebaseerd op de W-curve van J.T Gullahorn & J.E Gullahorn 1963)

Conclusie

Aan de hand van de genoemde symptomen kan geanalyseerd worden in hoeverre er bij de onderzochte remigranten sprake is van een *reverse culture shock*. Er zal onder andere worden nagegaan wie er wel of geen last heeft gehad van deze omgekeerde cultuurschok en of er een relatie is met het wel of niet thuis voelen in Nederland. Op deze manier kan gekeken worden naar verschillen tussen remigranten die uitgezet zijn, remigranten met en zonder Nederlandse nationaliteit en de vier typen remigranten. Tot slot kan gekeken worden in welk stadium van het proces de remigranten zich bevinden. Op deze manier kunnen ze in de W-curve geplaatst worden.

4.4 Interculturele communicatieve competenties

Interculturele competenties en remigratie

In dit hoofdstuk wordt een aantal interculturele competenties genoemd. De vraag is in hoeverre remigranten deze interculturele competenties beheersen. Interessant om te onderzoeken is welke competenties aan de remigranten toe te schrijven zijn en van welke zij zich bewust zijn. Er kan gekeken worden in hoeverre migratie en remigratie invloed heeft gehad op het ontwikkelen van deze competenties.

De respondenten in dit onderzoek hebben jaren geleden de stap genomen om te emigreren vanuit Marokko naar Nederland. Hierdoor hebben zij ervaren hoe het is om in een andere, onbekende cultuur een leven op te bouwen. Na jaren in Nederland gewoond te hebben, zijn de respondenten ook weer terug gekeerd naar Marokko. Hoewel alle respondenten in Marokko geboren zijn en de cultuur dus kennen, is het land in de tijd dat zij in Nederland verbleven wellicht veranderd. Ook kan het zo zijn dat de karakters van de respondenten veranderd zijn, waardoor het lastig is om weer terug te keren in de Marokkaanse cultuur. Door deze (r)emigratie hebben de respondenten interculturele communicatieve competenties ontwikkeld om met vreemde culturen om te kunnen gaan.

Bestaande modellen

Er zijn in de wetenschap tal van modellen over interculturele communicatieve competenties. Spencer-Oatey en Franklin (2009) hebben deze modellen op een rijtje gezet. Zij trekken de conclusie dat bestaande modellen weliswaar verschillen, maar dat in alle benaderingen interculturele interactie gezien wordt als een veelzijdig fenomeen. Ook wordt er in de meeste gevallen onderscheid gemaakt tussen affectieve, gedrags- en kennisgerichte competenties (Spencer-Oatey & Franklin 2009: 79). Een vrij compleet model wat door de auteurs genoemd wordt, is ontwikkeld in de psychologie en communicatie en is een samenstelling van drie bronnen. Dit zijn de modellen van Chen & Starosta (2005), Ting-Toomey (1999) en Gudykunst (2004). In alle drie de modellen wordt duidelijk dat motivatie, vaardigheden en kennis belangrijk gevonden worden. Zo spreken Chen & Starosta (2005) over zelfbewustzijn, psychologische aanpassing en culturele bewustwording. Ting-Toomey (1999) noemt het blokkeren van kennis, rekening houden met en ze noemt communicatie vaardigheden als belangrijke factoren voor interculturele communicatie. Tot slot noemt Gudykunst (2004) verschillende componenten bij motivatie, kennis en vaardigheden die essentieel zijn voor interculturele communicatie. Vanuit de drie modellen wordt in tabel 1 een nieuw model gepresenteerd, waarop de analyse gebaseerd zal worden.

Tabel 1: Model interculturele communicatieve competenties

Onderdeel	Bijbehorende aspecten
MOTIVATIE	
Het verlangen om adequaat en effectief te communiceren	<ul style="list-style-type: none">- De behoefte om eigen opvattingen te ondersteunen (<i>Gudykunst 2004</i>)- De behoefte om angst te vermijden (<i>Gudykunst 2004</i>)
KENNIS	<ul style="list-style-type: none">- Kennis van verschillen en overeenkomsten tussen groepen (<i>Gudykunst 2004</i>)
Bewust begrijpen wat er nodig is om adequaat en effectief te communiceren	
VAARDIGHEDEN	<ul style="list-style-type: none">- Bedachtzaam observeren, luisteren en dialogen kunnen uitvoeren (<i>Ting-Toomey 1999</i>)- Angst kunnen hanteren (<i>Gudykunst 2004</i>)- Kunnen inleven in een ander (<i>Gudykunst 2004</i>)- Communicatie kunnen aanpassen (<i>Gudykunst 2004</i>)- Zelfbewustzijn (<i>Chen & Starosta 2005</i>)- Sociaal vaardig (<i>Chen & Starosta 2005</i>)- Psychologische aanpassing aan een andere cultuur (<i>Chen & Starosta 2005</i>)- Culturele bewustwording (<i>Chen & Starosta 2005</i>)
De (non)verbale vaardigheden die het mogelijk maken om adequaat en effectief te communiceren	

Conclusie

Aan de hand van het nieuwe model kan in de analyse gekeken worden in hoeverre de remigranten interculturele competenties hebben opgedaan. Per competentie zal onderzocht worden wat er in de interviews over de competentie gezegd is. Ook kan onderzocht worden wat de relatie hierbij is met het type remigrant waaraan de respondenten toebehoren en of het wel of niet hebben van de Nederlandse nationaliteit hier invloed op heeft.

4.5 De rol van communicatie bij remigratie

In dit onderzoek wordt de invloed van communicatie op remigratie onderzocht. Er zal bekeken worden in hoeverre hier verschil zit tussen de verschillende typen remigranten. Voor de neoklassieke en nieuwe economische remigrant, wordt niet veel belang gehecht aan interculturele communicatie. Bij de transnationale en sociaal netwerkremigrant is hier wel sprake van. In dit deelhoofdstuk wordt verder ingegaan op hoe de rol van communicatie bij remigratie onderzocht kan worden.

SPEAKING model

In het boek van Bratt Paulston en Tucker (2003) zijn de belangrijkste sociolinguïstische lezingen gebundeld. Zo ook de benadering van Dell Hymes, die modellen heeft ontwikkeld voor communicatie. Hij heeft kritiek op de drie eenheid van zender, ontvanger en boodschap, die vaak als enige gebruikt worden in de analyse van taalgebruik en communicatie. Volgens Hymes is er bij communicatie niet altijd sprake van drie factoren. Naar aanleiding van etnografisch onderzoek onderscheidt Hymes zestien componenten die gebruikt moeten worden in de beschrijving en analyse van communicatie. Deze componenten hoeven niet allemaal voor te komen bij communicatie, soms is er slechts sprake van een relatie tussen twee componenten. Wel komt altijd de vorm van de boodschap terug in de communicatie. Om alle componenten te kunnen onthouden, is er een model ontwikkeld met acht factoren die samen het woord SPEAKING vormen (Bratt Paulston & Tucker 2003: 40). De S staat in dit geval voor *Setting*: de tijd, plaats en de omstandigheden van de communicatie. De P staat voor *Participants*: de spreker, afzender, ontvanger en geadresseerde. Dit zijn alle personen die bij de interactie invloed kunnen uitoefenen. Dan volgt de E van *Ends*: de doelen van de communicatie. Hiermee wordt de uitkomst en het doel van het gesprek bedoeld. De A staat voor *Acting sequence*: de vorm en content van de boodschap. De K is *Key*: de toon van de communicatie. Dan volgt de I, die weer staat voor *Instrumentalities*. Hiermee wordt het kanaal waarmee de boodschap wordt overgebracht aangeduid. Dan volgt nog de N die staat voor *Norms*: de normen voor interactie en interpretatie. Tot slot is er de G, die staat voor *Genre*: het onderscheid in categorieën.

Conclusie

Een communicatieve situatie is te beschrijven aan de hand van dit SPEAKING model. Er kan onderzocht worden welke componenten er plaats vinden tijdens de situatie en welke componenten problemen opleveren tijdens communicatieve situaties. Door aan de hand van dit model te onderzoeken met welke communicatieve situaties de groepen remigranten te maken hebben, kan een vergelijking gemaakt worden.

Samenvattend

In dit theoretisch kader zijn verschillende benaderingen, theorieën en eerdere onderzoeken besproken. Met behulp van dit kader kunnen de subvragen van dit onderzoek worden beantwoord, waarna een antwoord gegeven kan worden op de hoofdvragen. Hieronder worden de sub- en hoofdvragen nog eens weergegeven:

Waarom keren immigranten terug naar Marokko?

- 1 Welke factoren stimuleren een remigratie van Nederland naar Marokko?
- 2 Welke factoren belemmeren een remigratie van Nederland naar Marokko?

Hoe ervaren remigranten de terugkeer vanuit Nederland naar Marokko?

- 1 In hoeverre hebben remigranten te maken met een *reverse culture shock* bij terugkomst in Marokko?
- 2 In hoeverre hebben remigranten interculturele communicatieve competenties ontwikkeld door de remigratie?
- 3 Welke communicatieve situaties ervaren remigranten na terugkeer naar Marokko nog met Nederland?

De opsomming van de remigratietheorieën maakt duidelijk dat de interculturele competenties van de migrant steeds belangrijker worden. Daarnaast zijn verschillende factoren aan bod gekomen, die invloed kunnen hebben op de keuze om te remigreren. Deze factoren zijn afkomstig uit eerder onderzoek en kunnen naast de resultaten van dit onderzoek gelegd worden voor een vergelijking. Ook kan onderzocht welke symptomen van de *reverse culture shock* de remigranten zijn tegengekomen na hun remigratie en in welk stadium van de *reverse culture shock* zij zich op dit moment bevinden. Interculturele competenties zoals die in de literatuur zijn benoemd, zijn eerder besproken en uitgewerkt. Aan de hand van het nieuwe model kan in het onderzoek gekeken worden welke interculturele competenties de remigranten beheersen en welke rol deze hebben gespeeld bij de remigratie. Tot slot is er een model uitgewerkt dat de rol van communicatie bij remigratie kan verklaren.

5. Methode & data

Literatuurstudie

Om een antwoord te generen op de gestelde hoofdvraag, is kwalitatief onderzoek gedaan. Het is de bedoeling naar aanleiding van het onderzoek te kunnen omschrijven welke ervaringen de onderzochte personen hebben met hun remigratie. Om dit deel van de werkelijkheid goed te kunnen beschrijven, is in de eerste plaats literatuuronderzoek gedaan. Er is onderzoek gedaan naar deelonderwerpen die aan bod komen bij de deelvragen. Hieruit is een historische achtergrond verschaft en een theoretisch kader ontstaan, welke als ondersteuning worden gebruikt bij de analyse van het onderzoek.

Veldwerk

Om resultaten te generen, zijn verschillende diepte-interviews gehouden. 'Kwalitatieve onderzoekers willen de betekenissen en gedragingen van mensen beschrijven en ze zo mogelijk begrijpen en verklaren. (...) Daarom wordt ook wel gezegd dat in kwalitatief onderzoek noodgedwongen niet zoveel onderzoekseenheden (situaties, organisaties of personen) worden onderzocht, maar dat er wel veel kenmerken of aspecten van die eenheden worden bestudeerd' (Boeije 2005: 261). Aan de hand van de deelvragen is een vragenlijst opgesteld voor de interviews. Zo zijn er vragen gesteld over de factoren die meespeelden bij de keuze om te remigreren, is gevraagd in hoeverre de remigranten nog contact hebben met Nederland en is geprobeerd aan de hand van vragen vast te stellen welke interculturele competenties de remigranten hebben ontwikkeld. Er zijn in het onderzoek twee soorten interviews gehouden, om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen schetsen van remigratie naar Marokko. Er zijn interviews gehouden met remigranten, daarnaast zijn expertinterviews gehouden. De volledige vragenlijsten die gebruikt zijn, zijn terug te vinden in de bijlagen. Alle geïnterviewden spreken in dit onderzoek vanuit Marokkaans perspectief, alleen expert 2 praat vanuit Nederlands perspectief. Wanneer deze praat over 'hier', wordt Nederland bedoeld. Wanneer de overige geïnterviewden 'hier' noemen, bedoelen zij Marokko.

Data-analyse

Er is een week van veldonderzoek geweest, waarna in de resterende periode de data-analyse heeft plaatsgevonden. Met behulp van het theoretisch kader is geprobeerd de resultaten van de interviews te analyseren. Allereerst is een verdeling gemaakt tussen remigranten die uitgezet zijn en remigranten die na hun remigratie hun Nederlandse identiteit behouden of verloren hebben. Daarna zijn de remigranten ingedeeld in vier typen remigranten. In het theoretisch kader zijn deze verschillende typen remigranten onderscheiden: de neoklassieke, nieuwe economische, transnationale en sociaal netwerk remigrant. Op basis van deze indeling is gekeken of er in de verdere analyse verschil te vinden is tussen deze groepen. In de eerste plaats zijn alle interviews bestudeerd, waarbij uitspraken die te maken hebben met de deelvragen gearceerd zijn. Daarna zijn deze uitspraken per deelvraag verder geanalyseerd. Het theoretisch kader noemt een aantal factoren dat belemmert of bijdraagt aan remigratie, zoals familieomstandigheden en de veranderende Nederlandse samenleving. Er is gekeken in hoeverre de resultaten van het eerdere onderzoek overeenkomen met dit onderzoek en welke verschillen er zijn tussen de groepen remigranten. Ook is nagegaan in welk stadium van de *reverse culture shock* de remigranten zich bevinden. Daarna is onderzocht welke competenties de respondenten door remigratie hebben ontwikkeld. Dit is beide gedaan aan de hand van de modellen die in het theoretisch kader worden genoemd. Tot slot is nagegaan met welke communicatieve situaties remigranten in aanraking zijn gekomen bij terugkeer in Marokko. Met behulp van het SPEAKING model zijn de communicatieve situaties geanalyseerd. In alle onderdelen is gekeken naar eventuele verschillen tussen de typen remigranten. In de gehele

analyse zijn de uitkomsten van de expertinterviews zijdelings gebruikt, waar dit ter ondersteuning of uitbreiding van dienst kon zijn. Met het uitvoeren van deze analyse is een antwoord gegeven op de deelvragen van het onderzoek, waardoor in de conclusie de hoofdvraag beantwoord kon worden.

Verzamelde data

Uiteindelijk zijn er drie expert interviews gehouden, met professionals uit het vakgebied van de remigratie. Daarnaast zijn er elf interviews gehouden met remigranten, deze zijn in het onderzoek aangeduid als R1 tot en met R11. De interviews zijn zowel in Nederland als Marokko gehouden. De eerste deelnemers voor de interviews, zijn geselecteerd tijdens een spreekuur van de Stichting Steun Remigranten (SSR) te Berkane, Marokko. Bij dit spreekuur komen (familieleden van) remigranten naar het steunpunt, met vragen op sociaaljuridisch gebied waarbij ze verder geholpen worden door de werknemers van de stichting. Tijdens dit spreekuur zijn remigranten die de Nederlandse taal nog beheersen door de werknemers gevraagd of ze mee wilden werken met het onderzoek. Via deze weg zijn vier deelnemers geselecteerd en dezelfde ochtend op het bureau geïnterviewd. De medewerkers van het steunpunt hebben na het spreekuur de contactgegevens van twee goed Nederlands sprekende remigranten opgezocht. Deze zijn door de onderzoeker gebeld met de vraag of ze mee wilden werken met dit onderzoek. Beide gaven toestemming en zijn dezelfde en de dag erna geïnterviewd. Tot slot is met de coördinator van het steunpunt een expert interview gehouden. Het vervolg van het veldonderzoek in Marokko heeft plaatsgevonden in de stad Al Hoceima. Hier zijn vier deelnemers gevonden via een Nederlandse journaliste, die aan hen medewerking heeft gevraagd. Tot slot is er een deelnemer, met wie de onderzoeker en haar vader per toeval in contact kwamen. Deze deelnemer bleek goed Nederlands te spreken en wilde graag zijn verhaal vertellen, waarna deze is toegevoegd aan het onderzoek. Tot slot zijn in en vanuit Utrecht nog twee expert interviews gehouden. De eerste met een consulent van het NMI en ten tweede met de Nederlandse journalist, die een boek (Boer, Sietske de (2009) *Marokkaan in Nederland, Hollander in Marokko*) heeft geschreven over remigranten in Marokko. Een overzicht van de respondenten is te zien in tabel 2. Alle interviews zijn afgenomen in het Nederlands en de gesprekken zijn opgenomen met behulp van een voicerecorder.

Tabel 2: Overzicht interviews

Respondent	Type	Plaats interview	Locatie interview	Aanwezigen	Woonplaats respondent	Taalbeheersing respondent ¹³
1	Remigrant	Berkane, Ma	SSR	Onderzoeker + respondent	Berkane	NL/ AR/ BE
2	Remigrant	Berkane, Ma	SSR	Onderzoeker + respondent	Berkane	NL/ AR/ BE
3	Remigrant	Berkane, Ma	SSR	Onderzoeker + respondent	Berkane	NL/ AR/ BE
4	Remigrant	Berkane, Ma	SSR	Onderzoeker + respondent	Berkane	NL/ AR/ BE
5	Remigrant	Berkane, Ma	Café	Onderzoeker + respondent + vader	Berkane	NL/ AR/ BE/ FR
6	Expert	Berkane, Ma	SSR	Onderzoeker + respondent + vader	n.v.t.	n.v.t.
7	Remigrant	Berkane, Ma	School (werkplek respondent)	Onderzoeker + respondent + vader	Berkane	NL/ AR/ BE/ FR

¹³ NL= Nederlands, AR = (Marokkaans) Arabisch, BE= Berbers, FR= Frans

8	Remigrant	Bni Bouayach, Ma	Café	Onderzoeker + respondent + vader onderzoeker + Sietske de Boer	Bni Bouayach	NL/ AR/ BE
9	Remigrant	Al Hoceima, Ma	Café	Onderzoeker + respondent + vader onderzoeker	Al Hoceima	NL/ AR/ BE
10	Remigrant	Al Hoceima, Ma	Café	Onderzoeker + respondent + vader onderzoeker + Sietske de Boer	Al Hoceima	NL/ AR/ BE/ FR
11	Remigrant	Al Hoceima, Ma	Hotel (werkplek respondent)	Onderzoeker + respondent + vader onderzoeker	Al Hoceima	NL/ AR/ BE/ FR
12	Remigrant	Al Hoceima, Ma	Café	Onderzoeker + respondent + vader onderzoeker	Al Hoceima	NL/ AR/ BE
13	Expert	Utrecht, NL	Kantoor NMI	Onderzoeker + respondent	n.v.t.	n.v.t.
14	Expert	Internet	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.

Betrouwbaarheid en validiteit

Door gebruik te maken van een gestandaardiseerde vragenlijst, maar ook de mogelijkheid open te houden hier op momenten van af te wijken, is geprobeerd de interne validiteit zoveel mogelijk te behouden (*Boeije 2005: 281/282*). Ook vergroot het afnemen van twee verschillende interviews (met de remigranten en de experts) de dekking van het verschijnsel, wat de validiteit ten goede komt (*Boeije 2005: 286*). De onderzoeker is zeer betrokken geweest tijdens de veldwerkperiode, waardoor goed achterhaald is wat er bij de remigranten speelt (*Boeije 2005: 282*). Het gevaar van te grote betrokkenheid waardoor de kritische blik van de onderzoeker afneemt, is geminimaliseerd (*Boeije 2005: 283*). Na elk interview is de onderzoeker iets anders gaan doen om te ontspannen en het vertelde verhaal los te laten. Hierdoor kon de onderzoeker elk interview weer met frisse gedachten beginnen en is er geen sprake geweest van het *going native* effect (*Boeije 2005: 283*). Tot slot was ook de betrokkenheid vanuit de respondenten groot, er leek een grote behoefte vanuit de groep remigranten om hun verhaal te mogen vertellen. Dit kan de validiteit van het onderzoek positief beïnvloed hebben. Zoals duidelijk is geworden, is de vader van de onderzoeker bij een groot aantal interviews aanwezig geweest. Waar in andere onderzoeken een extra deelnemer kan worden gezien als negatief, heeft het hier een positieve werking gehad. Immers, in de cafés waar veel interviews plaats vonden, komen geen vrouwen. Voor de geïnterviewde was het daarom waarschijnlijk nuttig dat de vrouwelijke onderzoeker werd vergezeld door een man. Het is lastig na te gaan welke invloed het heeft gehad dat de onderzoeker zelf een vrouw is. Wel kan worden bevestigd dat de onderzoeker en de overige aanwezigen tijdens de interviews, zich bewust zijn geweest van de andere achtergrond die zij bezitten (*Boeije 2005: 285*). De onderzoeker en haar vader hebben geprobeerd rekening te houden met Marokkaanse normen en waarden, door bijvoorbeeld bedekt gekleed te gaan. Daarnaast is de Nederlandse journalist een aantal keer aanwezig geweest bij het interview. Dit heeft geholpen bij het vinden van participanten, doordat zij al eerder contact met deze mensen had gehad en een goede vertrouwensband met hen opgebouwd heeft. De uitgewerkte interviews zijn niet teruggekoppeld naar de respondenten, omdat dit praktisch gezien niet mogelijk is geweest. Dit kan

van invloed zijn op de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoek (Boeije 2005: 287). Wel moet hierbij opgemerkt worden dat de interviews met een voicerecorder opgenomen zijn, waardoor de uitwerking hiervan nauwkeurig is geweest.

Na de veldwerkperiode is de data-analyse van start gegaan. Hoewel het een sterk punt van kwalitatief onderzoek is dat deze methoden elkaar afwisselen, was dit in het onderzoek praktisch gezien niet mogelijk (Boeije 2005: 283). Bij de analyse van het onderzoek is sprake van theoretische triangulatie, door het gebruik van de verschillende modellen. Dit vergroot de geldigheid van interpretaties in het onderzoek (Boeije 2005: 286). Omdat de onderzochte groep in deze studie klein is, is een betrouwbare generalisatie naar de groep van Nederlandse Marokkaanse remigranten onmogelijk. Het is niet te garanderen dat herhaling van de waarnemingen tot een gelijke uitkomst zal leiden (Boeije 2005: 281). Ook op de externe validiteit van het onderzoek heeft het aantal interviews een negatief effect. Het antwoord dat in dit onderzoek op de hoofdvraag gegeven wordt, is hierdoor niet te generaliseren naar de totale groep Marokkaanse remigranten (Boeije 2005: 288). Wel heeft het onderzoek de typologie uit de literatuur getoetst en deze kan worden gebruikt voor vervolgonderzoek. Daarnaast is het onderzoek vernieuwend op het gebied van remigratie, door de aandacht voor de uitgezette remigranten aan het onderzoek.

6. Resultaten & analyse

In het hoofdstuk waarin de achtergronden van dit onderzoeksthema uiteen zijn gezet, is een onderscheid gemaakt tussen verschillende remigranten. Vanuit deze basis kan een overzicht gemaakt worden van de remigranten van dit onderzoek. Er wordt onderscheid gemaakt in het feit of de remigrant is geremigreerd met of zonder behoud van de Nederlandse nationaliteit of dat de remigrant Nederland is uitgezet. In tabel 3 wordt deze indeling weergegeven.

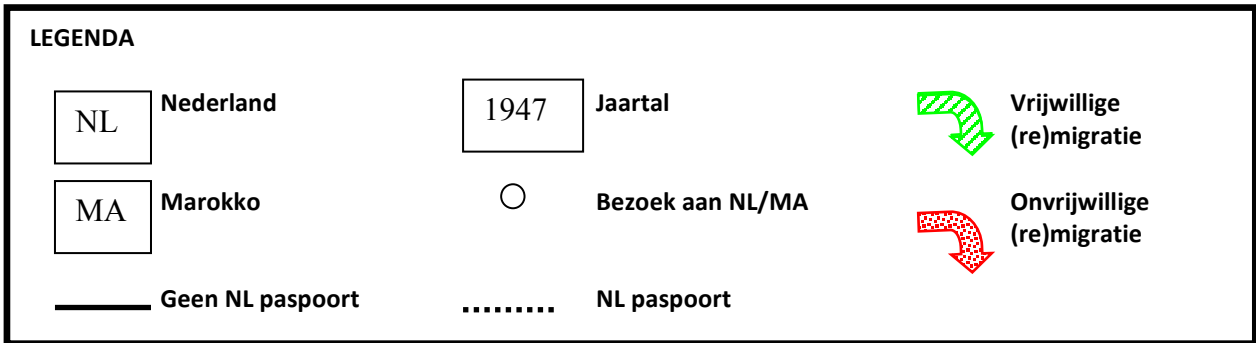
Tabel 3: Juridische indeling remigranten

	Groep 1: remigratie zonder behoud Nederlandse nationaliteit	Groep 2: remigratie met behoud van Nederlandse nationaliteit	Groep 3: uitzetting
R1	X		
R2		X	
R3			X
R4			X
R5		X	
R6	X		
R7			X
R8	X		
R9	X		
R10		X	
R11			X

Om een antwoord op de hoofdvraag te kunnen geven, wordt vervolgens een indeling gemaakt van de remigranten naar de typologie van Cassarino (2004). Daartoe is de kernbiografie van elke remigrant chronologisch geconstrueerd en op een tijdslijn geplaatst. Boven de lijn is de tijd weergegeven die de respondent in Nederland verbleef, eronder de tijd dat deze in Marokko verbleef. De volgende gebeurtenissen worden in de kernbiografie weergegeven:

- geboortjaar
- jaartal van (on)vrijwillige migratie naar Nederland
- bezoeken aan Marokko
- jaartal van (on)vrijwillig remigratie naar Marokko
- bezoeken aan Nederland

In het theoretisch kader is gesproken over verschillende soorten remigratie, de remigranten worden hier naar dit patroon opgedeeld. Natuurlijk zijn de redenen waarom iemand is ge(re)migreerd van belang bij deze opdeling. Ook is bekeken welke band de remigrant gedurende het leven in Marokko of Nederland met het andere land heeft gehad. Bezoek aan Nederland of Marokko is weergegeven met een punt. Een punt staat niet per se voor het aantal bezoeken van de remigrant. Op de volgende pagina is de legenda weergegeven om de schema's te kunnen lezen.

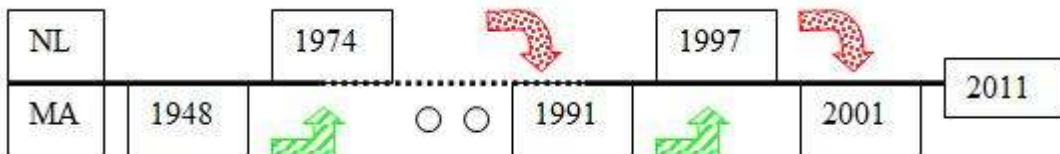

Neoklassieke remigranten

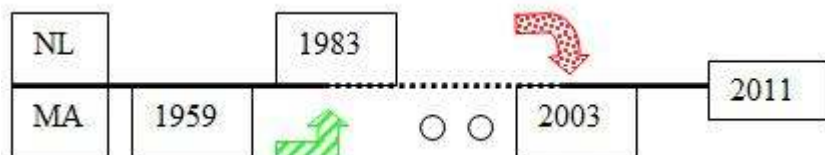
Remigranten binnen deze benadering zijn teruggekeerd, omdat de migratie niet aan de verwachtingen heeft voldaan. Het doel van de migratie naar Nederland was permanent verblijf, maar dit is om bepaalde redenen niet gelukt. Van de elf geïnterviewde remigranten, vallen er vier in deze categorie. Binnen de eerste indeling zijn dit de uitgezette remigranten. Vanuit de zelfopvatting van deze uitgezette remigranten, zijn ze neoklassiek te noemen. Zij zien hun migratie als mislukt, zo vertelt R3: ‘Toen ik in 1983 naar Nederland kwam dacht ik vijf of zes jaar te blijven. Ik zou geld sparen, daarna terug gaan naar Marokko en daar werk zoeken.’

Hieronder zijn de kernbiografieën van de respondenten te zien, die tot de neoklassieke remigranten behoren.

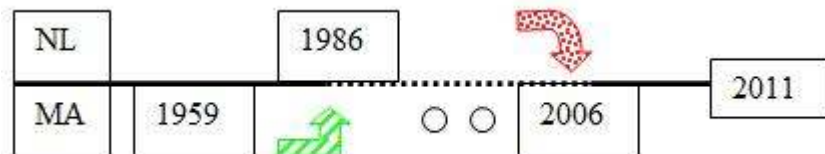
R11

R3

R4

R7

In deze schema's is te zien dat alle vier de remigranten onvrijwillig geremigreerd zijn en daarmee binnen de uitgezette groep remigranten vallen. Voor R3 en R11 geldt dat ze naast neoklassiek ook binnen de categorie 'return of failure' van de structurele benadering vallen. Deze respondenten hebben zich niet kunnen aanpassen binnen de Nederlandse maatschappij en zijn terug gestuurd naar Marokko. R3 en R11 kwamen in aanraking met justitie en verloren daardoor hun verblijfsvergunning. In het geval van R7 geldt dat hij graag permanent in Nederland had willen verblijven, maar door vele bezoeken aan Marokko had hij te weinig verzekerde dagen in Nederland gewoond. R11 verloor zijn verblijfsvergunning doordat hij van zijn vrouw is gescheiden. Tot slot is het opvallend dat geen van deze remigranten op dit moment een dusdanige band heeft met Nederland om ingedeeld te kunnen worden bij de transnationale of sociaal netwerk remigranten.

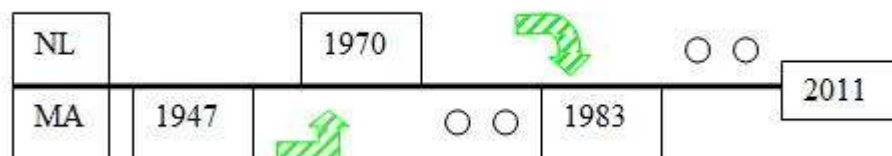
Nieuwe economische remigranten

Op basis van de tweede benadering is de categorie nieuwe economische remigranten onderscheiden. Deze remigrant heeft van tevoren ingecalculereerd ooit terug te keren naar Marokko. Zij kwamen naar Nederland om geld te verdienen, hebben dit gerealiseerd en keren als succesvolle remigrant terug. Dit type remigrant heeft wonende in Nederland de banden met Marokko altijd onderhouden. In dit onderzoek zijn er twee geïnterviewden die aan deze beschrijving voldoen. Zo ook R9: 'Ik ben tot 2005 in Nederland gebleven, totdat ik mijn AOW kreeg en terug mocht.'

R9

R1

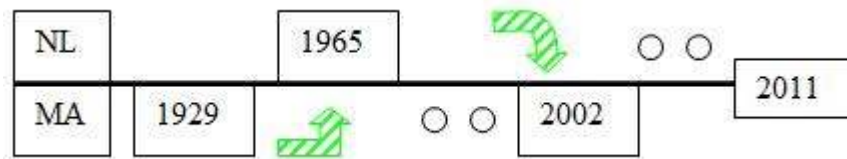

Deze twee geïnterviewden zijn beide arbeidsmigranten uit de jaren '70 en hebben hun Nederlandse nationaliteit verloren door de remigratie. R1 is teruggekeerd voor hij zijn pensioenleeftijd bereikt heeft. R9 is wel na zijn 65^e teruggekeerd naar Marokko. R1 had wel langer in Nederland willen blijven werken en wonen, maar werd ziek. Hij is geremigreerd, omdat hij zich gezonder voelde wanneer hij in Marokko verbleef. R9 is naar Nederland gekomen om te werken, heeft dit tot zijn 65^e gedaan en is toen als succesvol migrant weer teruggekeerd naar Marokko. Beide zijn ook in te delen in de structurele benadering, in de categorie 'return of conservatism'. Ze hebben tijdens het verblijf in Nederland altijd aan de behoefte van de families in Marokko proberen te voldoen. Ook wilden ze de sociale context zoals deze bestond voorafgaand aan de migratie niet veranderen.

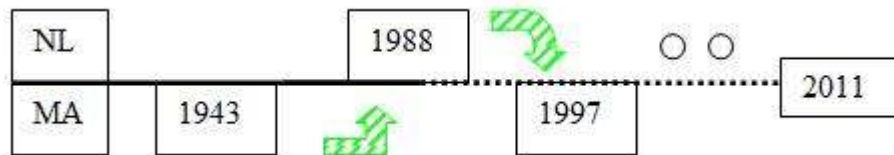
Transnationale remigrant

Een transnationale remigrant kan een dubbele identiteit hebben. Hij heeft banden met zowel het herkomstland als het gastland. Een transnationale remigrant beseft dat hij zich moet aanpassen in het land van herkomst, maar hij zal de identiteit van het gastland niet compleet achter zich laten. In dit onderzoek zijn vier remigranten te typeren als transnationaal.

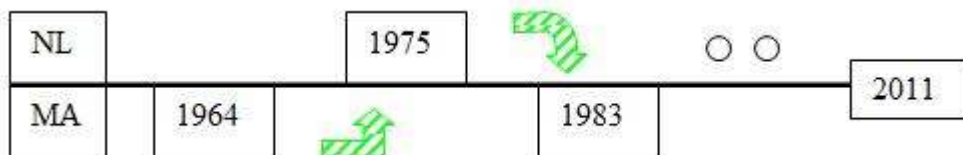
R8

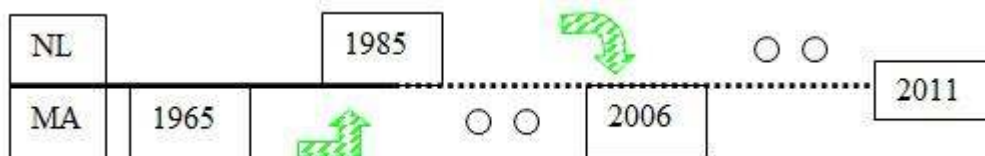
R2

R6

R10

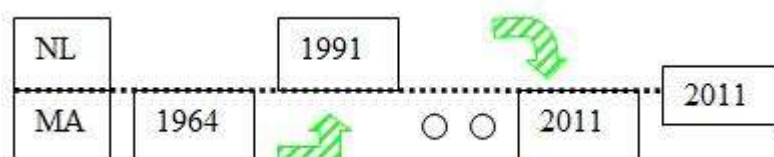

Te zien in deze kernbiografieën is dat twee van de vier geïnterviewden hun Nederlands paspoort hebben behouden, wat laat zien dat ze een sterke band met Nederland hebben. R8 heeft bijna veertig jaar in Nederland doorgebracht, wat ook een reden kan zijn dat hij een gedeeltelijk Nederlandse identiteit heeft, ondanks het niet behouden van de Nederlandse nationaliteit na de remigratie. Tot slot heeft R6 haar jeugd doorgebracht in Nederland, wat volgens haar zelf verklaart dat ze zich met zowel Marokko als Nederland verbonden voelt.

Sociaal netwerk remigrant

Net als bij de voorgaande benadering ziet de sociale netwerktheorie remigranten als mensen die zowel met het gastland als met het herkomstland sterke banden onderhouden. Belangrijk voor deze remigranten zijn de inter-persoonlijke, sociale netwerken met de landen. Binnen dit onderzoek is er één remigrant die voldoet aan de beschrijving van een sociaal netwerk remigrant.

R5

Allereerst is te zien dat R5 een Nederlands paspoort heeft, wat al duidelijk maakt dat hij banden met Nederland onderhoudt. Ten tweede valt op dat hij in 2011 de stap voor remigratie heeft gemaakt. In het interview met R5 komt naar voren dat hij kinderen in Nederland heeft wonen, maar dat hij ook zakelijke contacten heeft met Nederland. Hij is geremigreerd om te kunnen trouwen met een Marokkaanse vrouw. Dit verklaart waarom de sociale netwerken in de beide landen voor deze remigrant van groot belang zijn.

Conclusie

Allereerst is een indeling gemaakt van de remigranten op basis van het feit of ze uitgezet zijn of dat de remigrant door de remigratie de Nederlandse nationaliteit behouden of verloren heeft. Door de respondenten vervolgens in te delen in typen remigranten, kan in de verdere analyse gekeken naar verschillen in ervaringen van de groepen. Alle vier genoemde categorieën zijn aangetroffen binnen de groep remigranten. Hierdoor is de typologie bruikbaar als basis voor verdere analyse. De uitgezette remigranten vallen allen binnen de categorie neoklassiek. De sociaal netwerk remigrant heeft zijn Nederlandse paspoort behouden, net als een deel van de transnationale remigranten. De nieuwe economische remigranten zijn geremigreerd zonder behoud van de Nederlandse nationaliteit. Geanalyseerd kan worden in hoeverre er verschillen of overeenkomsten zitten in de ervaringen van het type remigrant. Er wordt gekeken of de ervaringen van de remigranten uit een bepaalde groep overeenkomen. Dit zou immers kunnen betekenen dat de ervaringen samenhangen met het type remigrant. Ook wordt gekeken naar het verschil tussen de remigranten op basis van de eerste indeling. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat op basis van deze indelingen geen uitspraken gedaan kunnen worden over de representativiteit van de respondenten. Het is namelijk niet bekend in hoeverre de verdeling van de respondenten een afspiegeling is van de werkelijkheid.

6.1 Stimulerende factoren remigratie

Gedurende de periode van veldwerk zijn er veertien interviews gehouden, wat ruim dertig pagina's aan data heeft opgeleverd. Deze uitgeschreven interviews zijn terug te vinden in de bijlage. De data is gerangschikt, om tot een overzichtelijk resultaat te komen. Zo zijn in tabel 4 per geïnterviewde de genoemde factoren opgesomd, die stimulerend hebben gewerkt bij de keuze om te remigreren.

Tabel 4: Factoren die stimuleren bij remigratie

Remigrantentype	Respondent	Stimulerende factoren
Neoklassiek	R3	- Familie in Marokko - Geen verblijfsvergunning - Remigratie vooraf gepland
	R4	- Geen verblijfsvergunning
	R7	- Familie in Marokko - Geen verblijfsvergunning - Klimaat - Werkloosheid Nederland
	R11	- Geen verblijfsvergunning
Nieuw economisch	R1	- Gezondheidsredenen - Klimaat
	R9	- Familie in Marokko - Pensioen in Marokko doorbrengen - Remigratie vooraf gepland
	R2	- Familie in Marokko - Veranderende samenleving/ politiek Nederland - Werkloosheid Nederland
Transnationaal	R6	- Huwelijk Marokko
	R8	- Gezondheidsredenen - Pensioen in Marokko doorbrengen
	R10	- Belastingprobleem - Gezondheidsredenen - Klimaat - Problemen met de buurt - Veiligheid - Werkloosheid Nederland
	R5	- Geografie/ landschap - Klimaat - Mogelijkheid tot starten van een gezin - Sociale leven Marokko - Veranderende samenleving/ politiek Nederland
Sociaal netwerk	R5	

De geïnterviewden hebben vrijwel allemaal meerdere factoren benoemd die hen stimuleerden om terug te keren naar Marokko. In de analyse worden de genoemde factoren besproken en in verband gebracht met de uitkomsten uit eerder onderzoek. Er wordt tevens gekeken welke verschillen er bestaan in motieven om te remigreren tussen de verschillende groepen remigranten, bijvoorbeeld tussen de neoklassieke en transnationale remigranten. Daarnaast wordt gekeken naar de verschillen in genoemde factoren tussen de remigranten die hun Nederlandse identiteit behouden of verloren hebben en de uitgezette remigranten.

Familie

De geïnterviewden hebben vrijwel allemaal verschillende factoren genoemd, die hen stimuleerden in de keuze om te remigreren. Echter, voor velen blijkt familie een belangrijke factor te zijn. De geïnterviewden geven aan dat het feit dat men familie had wonen in Marokko, een belangrijke factor

is geweest om te remigreren. Er is geen verschil tussen de groepen en typen remigranten. In elke groep bevindt zich een remigrant die het hebben van familie in Marokko een reden vond om te remigreren. Het gezin van R7, een neoklassieke remigrant, verbleef nog in Marokko terwijl hij geld verdiende in Nederland.

Toen ik in Nederland woonde miste ik mijn vrouw en twee kinderen wel, zij waren al die tijd nog in Marokko. (R7)

Het doel van een neoklassieke remigrant was een permanent verblijf in Nederland te bewerkstelligen. Maar voor dit hem lukte, is hij weggestuurd. Ook voor de transnationale remigrant R2 was familie in het herkomstland een motief voor remigratie.

Mijn ouders leefden nog, dus ik wilde wel terug. (R2)

Eerdere onderzoeken ondersteunen het feit dat het hebben van familie in het herkomstland een belangrijke factor is om te remigreren. Familieomstandigheden in het algemeen kunnen een reden zijn om terug te keren naar het land van herkomst, zo zegt de IOM (2006): 'Such as family reunification, ill or deceased family members or marriage in the country of origin' (IOM 2006: 24). Ook het onderzoek van Klaver e.a. (2010) ziet familie in het land van herkomst als een stimulerende factor voor remigratie.

Zoals door de IOM (2006) wordt genoemd, kan ook een huwelijk een reden zijn tot remigratie. Binnen dit onderzoek geldt dit voor twee geïnterviewden. In het ene geval is de geïnterviewde vrijwillig geremigreerd om te trouwen in Marokko. Ook zij, R6, is een transnationale remigrant. Dit uit zich onder meer in het feit dat zij na haar remigratie nog vaak naar Nederland reist en intense banden onderhoudt met Nederland. Een andere geïnterviewde omschrijft zijn remigratie als een technisch geval.

Trouwen kon niet in Nederland, omdat de gezinshereniging is stopgezet. (...) Dus er zijn weinig mogelijkheden, je bent gedoemd alleen te blijven. (...) De enige mogelijkheid om weer een gezin te starten is remigreren. (R5)

Het gaat hier om de sociaal netwerk remigrant, van wie hier nog maar eens blijkt hoe belangrijk de sociale netwerken voor hem zijn. Zijn kinderen leven in Nederland, wat voor hem een belangrijk sociaal netwerk is. Maar om een gezin en daarmee een nieuw sociaal netwerk op te bouwen met zijn huidige vrouw, was hij genoodzaakt te remigreren.

Klimaat

Naast familie wordt het klimaat door de geïnterviewden vaak genoemd als stimulerende factor voor remigratie. Het klimaat in Marokko is beter dan het klimaat in Nederland, aldus de geïnterviewden. Ook voor deze factor geldt dat er in alle remigrantengroepen mensen zijn die dit hebben genoemd. Wel zijn er verschillende achterliggende motieven bij het noemen van dit goede Marokkaanse klimaat. Zo zegt R1:

Toen ik ziek werd in 1980 zei de dokter dat ik maar terug moest gaan, omdat het Marokkaanse klimaat beter voor me zou zijn. Altijd als ik op vakantie in Marokko was, voelde ik me goed. (R1)

R1 is een nieuwe economische remigrant, zijn terugkeer naar Marokko was van tevoren ingecalculeerd. Zijn ziekte en het effect van het klimaat lijken het proces van remigratie dus te hebben versneld. Voor R10 geldt dat het leven extra zwaar was in de winter. Hij moest dan vroeg op, terwijl het erg koud was.

Hier is het lekker weer, daar is het koud. (R10)

Voor deze transnationale remigrant lijkt het klimaat meer een bijkomstigheid, dan dat het de remigratie daadwerkelijk gestuurd heeft.

In het figuur van de IOM (2006) waarin actoren te zien zijn die meespelen bij onvrijwillige remigratie en ook in het onderzoek van Klaver (2010) wordt klimaat niet als directe factor onderscheiden. Wel wordt de ontspannen sfeer in Marokko als stimulerende factor gezien, wat in deze resultaten gekoppeld kan worden aan het klimaat. Dit wordt bevestigd door eerdergenoemde uitspraken, als ook door R7 (neoklassieke remigrant):

Ik miste het Marokkaanse klimaat, al was het Nederlandse weer wel goed om te werken. (R7)

Het klimaat lijkt dus een belangrijke stimulerende factor, maar er spelen achterliggende factoren mee zoals werk en de leefomstandigheden.

Werkloosheid

Leefomstandigheden zijn cruciaal om in een gastland gelukkig te kunnen zijn, blijkt uit de interviews. Het verliezen van werk blijkt dan ook een belangrijke reden te kunnen zijn voor remigratie. 'Dat (...) het perspectief op de Nederlandse arbeidsmarkt bij vertrek slecht was. Ze stonden, met andere woorden, bij vertrek laag op de participatieladder' (Kruis & Berkhout 2009: 17). In deze zin geldt deze factor voor remigranten die al in de jaren zeventig gebruik maakten van de remigratievoorziening. Expert 1 bevestigt dit beeld:

Voor een deel heeft dat te maken met de sociaaleconomische crisis die Nederland gekend heeft begin jaren tachtig. Er zijn toen heel veel Nederlandse bedrijven failliet gegaan en veel ongeschoolde arbeiders kwamen zonder werk te zitten. Een deel van de mensen was in Nederland en had een tijdelijk arbeidscontract en die contracten werden vaak beëindigd. De regering dacht toen dat die mensen tegen hun zin in Nederland zaten en het beste is dat ze gewoon terug kunnen keren naar het land van herkomst. (Expert 1)

Ook expert 2 herkent dit beeld:

Dat is de tijd waarin veel allochtone mensen hier werkzaam waren, maar hun banen verloren. De productie werd gemoderniseerd en geautomatiseerd. Deze aspecten hebben ertoe geleid dat veel mensen hun baan verloren en ze hadden geen perspectief op deelname in de maatschappij. (Expert 2)

Gekeken naar de remigranten die het verliezen van hun baan noemde als stimulerende factor voor remigratie, wordt dit beeld niet bevestigd. Deze remigranten zijn teruggekeerd na 1997, omdat zij toen zonder werk kwamen te zitten. Hierbij kan een rol hebben gespeeld dat remigranten die al in 1980 werkloos zijn teruggekeerd, inmiddels de Nederlandse taal niet meer goed beheersen of dit zelfs nooit gedaan hebben. Daardoor zou deze groep buiten de selectie voor de interviews gevallen kunnen zijn. Verder is te zien dat de remigranten die werkloosheid aangeven als stimulerende factor, neoklassiek of transnationaal zijn. Het zijn remigranten die wel en geen Nederlandse nationaliteit meer bezitten. De neoklassieke remigranten verdienen door de werkloosheid geen geld en kunnen daardoor niet een permanent verblijf in Nederland bewerkstelligen. Voor een transnationale remigrant geldt het verliezen van een baan in Nederland als verbeterd perspectief in het herkomstland. De transnationale remigrant R10 zegt hierover:

Als de zaken daar (in Nederland) niet waren gestopt, was ik gebleven. (R10)

Veranderende samenleving en politiek in Nederland

In Nederland is het laatste decennium een verandering gaande. In eerder onderzoek is de veranderende samenleving en de politieke sfeer in Nederland gebleken als belangrijke motief voor remigratie: 'Voor een deel van de Marokkaanse Nederlanders geldt dat zij het gevoel hebben buiten

de Nederlandse maatschappij te worden geplaatst. Ze worden aangesproken op hun Marokkaanse achtergrond en op het feit dat ze moslim zijn. Het constant als 'anders' te worden gedefinieerd, leidt tot frustraties en gevoelens van 'non-belonging' bij deze groep. Dit wordt versterkt door negatieve berichtgeving vanuit de media en de politiek' (Klaver e.a. 2010: 97). In dit onderzoek blijkt de veranderende samenleving en politiek ook redenen te zijn geweest om terug te keren naar Marokko. Dit geldt voor geïnterviewden uit de groepen transnationale en sociaal netwerk remigranten. Zo spreekt R2 (transnationale remigrant) over het feit dat er veel discriminatie is in Nederland. Dit zorgt er blijkbaar voor dat een leven in Marokko een beter perspectief biedt dan een leven in Nederland, wat de keuze voor remigratie beïnvloedt. Doordat de remigranten transnationaal zijn ingesteld, kunnen ze vrij gemakkelijk weer integreren in Marokko. Bij R5 (sociaal netwerk remigrant) heeft de politiek een duidelijke rol gespeeld:

Dat speelt ook een rol, die laatste ontwikkelingen. De komst van de PVV en het mediacircus daar omheen. Het wordt allemaal te veel. Ik voel me er ook door aangesproken. (...) De politieke ontwikkelingen zijn een duidelijk motief voor remigratie. (R5)

De IOM (2006) zegt hier het volgende over: 'The political climate of the host country can also cause returnees to decide to return' (IOM 2006: 23). Dit klopt in de gevallen van R2 en R5. Wel zijn zij geremigreerd met behoud van de Nederlandse nationaliteit. Ze kunnen dus nog wel gemakkelijk een bezoek brengen aan Nederland, maar hebben de keuze gemaakt hun leven voornamelijk in Marokko door te brengen. Tot slot zegt expert 2 het volgende:

Men voelt zich hier niet aanvaard, geaccepteerd en ziet geen perspectief om zich te ontwikkelen. Mensen voelen zich niet gerespecteerd, ze voelen zich gediscrimineerd en willen niet dat hun kinderen hier opgroeien. (Expert 2)

Ook dit beeld wordt vrijwel letterlijk bevestigd door eerdere onderzoeken. 'In toenemende mate hebben migranten van Turkse en Marokkaanse afkomst het gevoel dat zij minder welkom zijn in Nederland. De voortdurende negatieve aandacht voor de islam treft vooral hen' (NMI Jaarplan 2010: 4). Het feit dat een neoklassieke remigrant het veranderende klimaat niet noemt, is verrassend. Zij wilden allemaal een permanent verblijf in Nederland bewerkstelligen, maar zijn hierin niet geslaagd. De politieke sfeer in Nederland heeft hun wil voor het verkrijgen van een verblijfsvergunning niet beïnvloed, terwijl zij nog na 2000 in Nederland woonden. Voor de nieuwe economische remigranten geldt gedeeltelijk hetzelfde. Eén van hen is geremigreerd in 2005, maar deze noemde de veranderende sfeer in Nederland niet als stimulerende factor. De andere remigrant is al teruggekeerd in 1983. Tot slot is er geen remigrant geweest zonder Nederlandse nationaliteit, die deze factor genoemd heeft. Dit kan betekenen dat zij een minder hechte band hebben met Nederland en daardoor wellicht de veranderende politiek in Nederland in mindere mate ervaren.

Verblijfsvergunning

In dit onderzoek is gebleken dat een aanzienlijk gedeelte van de geïnterviewden is geremigreerd omdat zij geen verblijfsvergunning hebben gekregen of deze hebben verloren. Dit geldt voor de groep neoklassieke, uitgezette remigranten. Zo vertelt R3 dat hij graag in Nederland wou blijven, maar hij zijn verblijfsvergunning verloor doordat hij in contact kwam met justitie. Dit geldt ook voor R11:

Ik ben in de gevangenis terecht gekomen. Toen zeiden ze tegen mij 'je hebt geen kans meer, dit boek is gesloten' en moest ik terug naar Marokko. (R11)

In de andere gevallen lagen er andere redenen ten grondslag aan het niet verkrijgen of verliezen van de verblijfsvergunning. In het geval van R4 was het een scheiding van zijn vrouw, R7 kwam 35

verzekerde dagen tekort om een verblijfsvergunning te krijgen. Voor de totale groep geldt dat zij graag een verblijfsvergunning hadden willen krijgen, om in Nederland een leven op te bouwen.

Gezondheidsredenen

Een wat minder gehoorde reden voor remigratie is gezondheid. Dit lijkt ook tegenstrijdig, aangezien de gezondheidszorg juist vaak als belemmerende factor wordt genoemd. Toch wordt in de groep transnationale remigranten als ook bij de nieuwe economische remigranten deze factor genoemd. Er is geen verschil tussen remigranten zonder of met Nederlandse nationaliteit. Zoals eerder genoemd, is R1 (nieuwe economische remigrant) geremigreerd omdat hij zich in het Marokkaanse klimaat gezonder voelt. R8 (transnationale remigrant) vertelt over zijn vrouw, die eerder terug is gekeerd naar Marokko dan hijzelf, om gezondheidsredenen:

Zij kon maar moeilijk wennen, had veel heimwee en was daardoor ziek. (R8)

De IOM (2006) erkent dit beeld: 'Returnees may feel lonely in the host country. (...) Longing for their habitual environment and culture, feeling homesick' (IOM 2006: 24). Tot slot noemt transnationale remigrant R10 dat hij in Nederland altijd hoofdpijn had, omdat hij daar veel zorgen had. Dit is in Marokko niet het geval, terwijl hij toch een hotel runt. Hij lijkt niet de enige te zijn die dit ervaart. 'Jonge mannen denken een beter leven op te kunnen bouwen in Marokko' (De Bree 2007 in: Klaver e.a. 2010: 97). De IOM (2006) bevestigt dit beeld. 'There can also be a desire to start over in the country of origin. Some returnees are eager to start a new life in their country of origin and have already worked out a plan for their return' (IOM 2006: 24). Het lijkt zo te zijn dat de gezondheidsredenen de remigratie in het geval van de nieuwe economische remigrant heeft versneld. Hij had geld verdiend en de omstandigheden zorgden ervoor dat een leven in Marokko meer voordelen had dan een leven in Nederland. Voor de transnationale groep geldt dat de voordelen van Marokko zwaarder wogen dan de voordelen van Nederland, waardoor het uitgelopen is op een remigratie.

Overige factoren

Daarnaast zijn er nog tal van factoren die slechts door een enkeling genoemd worden. Zo noemt de transnationale remigrant R10 een aantal unieke redenen:

Ten eerste hadden we in Nederland een speeltuin vlakbij ons huis, waar de kinderen in speelden. Sommige mensen klaagden daarover bij mij. Ze maakten te veel herrie en dit en dat. (...) De tweede reden om naar Marokko te gaan en weg te gaan uit Nederland, was mijn belastingprobleem. (...) En een derde is dat het hier veilig is. Het is twee keer bij mij gebeurd dat ik van mijn werk naar huis ging en dat het winter was en dus om acht of negen uur donker was, dat ik ben bedreigd. (R10)

De sociaal netwerk remigrant noemt:

Het is eentonig: de structuur van de straten, de gebouwen zijn één...dat bedrukt een beetje. Als je hier in Marokko bent opgegroeid, met alle chaos die je nu ziet en alle kleuren, dan mis je dat als je in Nederland bent. Dus de uniformiteit, de eentonigheid speelt een grote rol bij mijn remigratie. (R5)

Het lijkt zo te zijn dat de sociaal netwerk en transnationale remigranten meer en andere redenen hebben voor remigratie dan de groepen neoklassieke en nieuwe economische remigranten. Bij deze laatste groepen heeft het met name te maken met familie, werk en een geplande of verplichte terugkeer, terwijl voor de sociaal netwerk en transnationale remigranten ook andere factoren meespelen. Ook hebben beide genoemde remigranten hun Nederlandse nationaliteit behouden, wat ervoor zorgt dat ze makkelijk heen en weer kunnen reizen. De keuze om in Marokko te gaan wonen, is in hun geval geen definitieve keuze, maar een duidelijke afweging van de factoren.

Samenvattend

Terugkijkend zijn het met name de transnationale en sociaal netwerk remigranten die een combinatie van factoren zien als stimulans voor remigratie. Dit is vanuit de theorie te verklaren, omdat de nieuwe economische remigranten vooraf al hadden ingepland terug te keren naar Marokko. De neoklassieke remigranten zijn op hun beurt verplicht teruggekeerd. Toch noemen zij, naast het verliezen van hun verblijfsvergunning, andere factoren die stimulerend hebben gewerkt bij hun remigratie. Voor de andere groepen remigranten is de terugkeer naar Marokko een duidelijke afweging geweest, waardoor het logisch is dat zij meerdere factoren genoemd hebben. Velen van hen hebben ook hun Nederlandse nationaliteit behouden. De meest genoemde stimulerende factoren zijn het hebben van familie in Marokko, het Marokkaanse klimaat en werkloosheid in Nederland.

6.2 Belemmerende factoren remigratie

Het aantal factoren dat remigranten belemmert, is logischerwijs kleiner dan het aantal factoren dat gestimuleerd heeft bij de remigratie. Eerdere onderzoeken die in het theoretisch kader worden aangehaald, laten maar enkele factoren zien die belemmerend werken. Dit onderzoek is in dat opzicht een aanvulling op eerder onderzoek. Ook in dit gedeelte zal weer gekeken worden naar een eventueel verschil tussen de remigrantengroepen in de genoemde factoren. In tabel 5 zijn de genoemde factoren in een overzicht geplaatst.

Tabel 5: Factoren die belemmeren bij remigratie

Remigrantentype	Respondent	Belemmerende factoren
Neoklassiek	R3	- Familie Nederland - Gezondheidszorg Nederland - Uitgaan en sporten kan niet in Marokko - Vrienden Nederland - Werk Nederland
	R4	- Gezondheidszorg Nederland
	R7	- Werkloosheid Marokko
	R11	- Ongeplande terugkeer
	Nieuw economisch	R1
	R9	/
Transnationaal	R2	- Familie Nederland - Vrienden Nederland
	R6	/
	R8	- Werk Nederland/ toekomstperspectief kinderen
	R10	- Gezondheidszorg Nederland
Sociaal netwerk	R5	- Familie Nederland - Geen familie Marokko - Studiemogelijkheden/ professionele ontwikkeling - Transparantie politiek/ bestuur Nederland - Vrienden Nederland

Gezondheidszorg

De factor die veruit het meest genoemd is door de geïnterviewden, is de goede gezondheidszorg die Nederland kent. Deze factor wordt ook door alle groepen genoemd, alleen in de groep van de sociaal netwerk remigrant is het niet naar voren gekomen. R1 (nieuwe economische remigrant) zegt hier over:

Ziekenhuizen zijn beter in Nederland dan in Marokko. Er is geen land waar de gezondheidszorg zo goed is als in Nederland! (R1)

De neoklassieke remigrant R4 hoopt teruggekeerd in Marokko nog steun te krijgen vanuit de Nederlandse gezondheidszorg.

De gezondheidszorg in Nederland is beter, daarom ben ik vandaag ook bij het SSR. Ik wil vragen of ik vanuit Nederland een beetje geld kan krijgen. (R4)

R10 (transnationale remigrant) betreft het op zijn kinderen.

Er is hier maar één nadeel voor mijn kinderen, dat is het ziekenhuis. Dat is niet zoals daar in Nederland. (R10)

Ook expert 2 bevestigt dat de gezondheidszorg een belemmerende factor is bij remigratie.

Met name voor mensen die wat ouder zijn, is dat de gezondheidszorg. Die is in Marokko niet om over naar huis te schrijven. Ook al is men verzekerd, dat doet er niet toe. (...) Bovendien zijn het logge organisaties, waar mensen van het kastje naar de muur worden gestuurd. (Expert 2)

Te concluderen is dat de remigranten met en zonder Nederlands paspoort de gezondheidszorg noemen, alsmede de uitgezette remigranten.

Familie en vrienden

Na de gezondheidszorg, wordt het hebben van vrienden en familie in Nederland vaak genoemd. Logischerwijs wordt in de groepen transnationale en sociaal netwerk remigranten deze factor genoemd. Zij hebben belangrijke sociale banden die ze onderhouden met Nederland. Zo zegt de transnationale remigrant R2:

Ik heb er ook nog wel wat vrienden en collega's, waar ik contact mee onderhoud. En natuurlijk heb ik veel contact met mijn kinderen. Ik vind het jammer dat ik hen allemaal niet zo vaak zie. (R2)

R5, de sociaal netwerk remigrant, beaamt dit:

Ik heb twee dochters in Nederland, vrienden, collega's: een heel sociaal netwerk. (R5)

Hij vond het zwaar om hier over te praten, wat duidelijk maakt hoe moeilijk de keuze voor remigratie soms kan zijn en hoe belangrijk de sociale band met Nederland nog is. Beide transnationale remigranten hebben wel een Nederlands paspoort, wat het theoretisch gezien gemakkelijk maakt de Nederlandse vrienden en familie te blijven bezoeken. Tot slot wordt ook in de groep neoklassieke remigranten het hebben van vrienden en familie in Nederland genoemd, door één remigrant. Ondanks het feit dat de migratie mislukt is, heeft deze dus nog wel degelijk een band met Nederland. Voor hem is het moeilijker deze vrienden en familie op te zoeken, hij heeft geen Nederlands paspoort. Bij de nieuwe economische remigranten wordt familie en vrienden niet als belemmerende factor genoemd. Dit bevestigt het beeld dat deze groep enkel om te werken naar Nederland is gekomen en de banden met Marokko altijd als meest belangrijk heeft gezien.

Toekomstperspectief

Door een deel van de geïnterviewden wordt het toekomstperspectief gezien als een belemmerende factor. Dit is genoemd door de sociaal netwerk remigrant en de transnationale remigranten. De neoklassieke en nieuwe economische remigranten noemen dit niet. Dit lijkt vrij logisch. De neoklassieke remigranten hadden immers het doel in de toekomst permanent in Nederland te verblijven, maar zijn onvrijwillig terug gekeerd. Zij hebben enkel een toekomst in Marokko. De nieuwe economische remigranten hadden het plan sowieso terug te keren naar Marokko in de toekomst. Voor R8, een transnationale remigrant, was het toekomstperspectief van zijn kinderen de reden om in Nederland te blijven.

In Al Hoceima had ik niet zoveel kunnen verdienen en hadden de kinderen misschien niet kunnen studeren. (R8)

Zelf heeft R8 geen Nederlands paspoort meer, maar (enkele van) zijn kinderen wonen wel buiten Marokko. R5, de sociaal netwerk remigrant, noemt Nederland wat betreft toekomstperspectief zelfs het paradijs:

Het is allemaal netjes geregeld daar, wat betreft opleiding en studie is het wel een paradijs. Wat je hebt aan studiemogelijkheden is niet te vergelijken met Marokko. Men heeft veel keuzes qua ontplooiing en sociale ontwikkeling, professioneel is het gewoon ideaal. (R5)

Zijn uitspraak wordt ondersteund door eerder onderzoek: 'Naast het beheersen van de taal is ook het hebben van een goed netwerk een belangrijke voorwaarde om in Marokko een baan te kunnen vinden. Een reguliere baan is moeilijk te bemachtigen zonder kennissen en familie die je ergens kunnen introduceren' (Klaver e.a. 2010: 98/99). Voor hem was dit ook een reden zijn Nederlandse identiteit te behouden. Dit blijkt ook uit het feit dat enkele geïnterviewden hun huidige baan in Nederland zagen als belemmering om te remigreren. Zo ziet R3, een neoklassieke remigrant die zijn verblijfsvergunning is verloren, zijn tijd in Nederland als zeer goed.

Het leven was daar goed, het werken en het wonen. (R3)

Overige factoren

Wat verder nog door de sociaal netwerk remigrant genoemd wordt, is de transparantie in het bestuur en de politiek in Nederland:

De transparantie van Nederland mis ik hier een beetje in de politiek en het bestuur. Het is hier best een chaos. (R5)

Tot slot worden het niet hebben van familie in Marokko en het niet kunnen uitgaan en sporten genoemd als belemmerende factoren, dit keer door een neoklassieke remigrant.

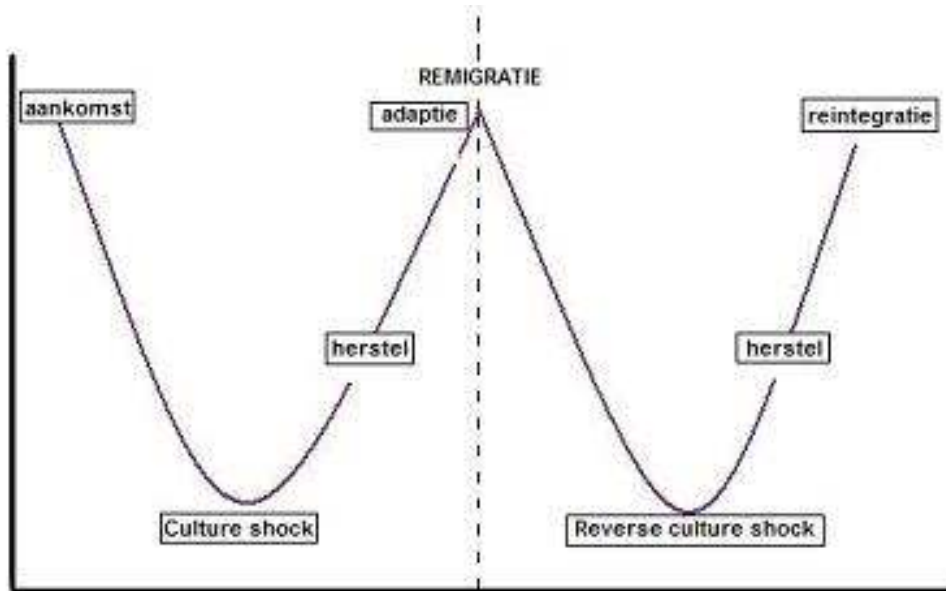
Samenvattend

Net als bij de stimulerende factoren, worden de meeste belemmerende factoren ook genoemd door de transnationale en sociaal netwerk remigrant. Hiervoor is dezelfde verklaring als bij de stimulerende factoren: deze groepen remigranten hebben een duidelijke afweging gemaakt om wel of niet te remigreren. Opvallend bij deze belemmerende factoren is wel dat in alle groepen de gezondheidszorg wordt genoemd. Dit is blijkbaar niet van doorslaggevende factor geweest, maar het is wel een duidelijk minpunt van Marokko of pluspunt van Nederland te noemen. Familie en vrienden zijn zowel een stimulerende, als belemmerende factor bij de migratie. Ook voor de belemmerende factoren geldt tot slot dat er weinig verschil zit tussen de remigranten met of zonder Nederlandse identiteit. Ook de uitgezette remigranten noemen veel belemmerende factoren, wat laat zien dat ze graag in Nederland hadden willen blijven.

6.3 Reverse culture shock

In dit hoofdstuk wordt geanalyseerd in welke fase van de W-curve de remigranten zich bevinden. Aan de hand hiervan wordt een nieuwe indeling gemaakt en wordt gekeken of de verdeling samenvalt met de indeling van type remigrant. Hieronder is de W-curve nog eens weergegeven.

Grafiek 4: W-curve (gebaseerd op de W-curve van J.T Gullahorn & J.E Gullahorn 1963)

R1, nieuwe economische remigrant (remigratie in 1983)

Deze remigrant is volledig gere-integreerd in Marokko. Hij praat niet over vervelende herinneringen die hij heeft hij aan de remigratie. Hij vertelt dat hij gelukkig is in Marokko en er de rest van zijn leven wil blijven wonen. Hij heeft geen Nederlandse nationaliteit meer. Ook gaat hij om met zijn vrienden uit Marokko die hij al had voor de migratie naar Nederland. Dit maakt hem zeer gelukkig. Hij is duidelijk aan het eindpunt van de W-curve, hij is succesvol gere-integreerd.

R2, transnationale remigrant (remigratie in 1997)

Remigrant R2 is volledig gere-integreerd, maar heeft een dusdanige Nederlandse invloed in zijn karakter ontwikkeld, waardoor de Marokkaanse maatschappij hem altijd zal blijven zien als 'Hollander'. Zijn Nederlandse nationaliteit heeft hij behouden. Hij is gelukkig met zijn leven in Marokko en ziet de kans die hij heeft gegrepen om naar Nederland te gaan als iets positiefs.

Het was goed. Ik heb totaal geen spijt! (R2)

R3, neoklassieke remigrant (remigratie in 2003)

R3 vertelt uitgebreid over de moeilijke tijd die hij had toen hij terug kwam in Marokko. Hij is uitgezet uit Nederland.

Het was dan ook moeilijk toen ik terug kwam naar Marokko. Ik had vroeger wel vrienden hier, maar ik heb twintig jaar in Nederland gewoond. Die vrienden zijn nu allemaal verhuisd en ik word gezien als een buitenlander. (R3)

Uit het interview wordt niet helemaal duidelijk of de remigrant zich daadwerkelijk op sociaal gebied terug trekt, uit het interview kan geconcludeerd worden dat hij zich nog in de fase van de *reverse culture shock* bevindt of aan het herstellen is van deze fase.

R4, neoklassieke remigrant (remigratie in 2006)

Deze remigrant bevindt zich nog in de herstelfase van de *reverse culture shock*. Hij spreekt er niet erg uitgebreid over, zo vertelt hij niet veel over huidige contacten die hij heeft in Marokko. Wel zegt hij dat hij graag nog in Nederland had gewoond, wat onderdeel kan zijn van de omgekeerde cultuurschok. Hij klaagt over de Marokkaanse gezondheidszorg en hemelt de Nederlandse gezondheidszorg juist op. Verder vertelt hij nog dat hij mogelijk een nieuwe aanvraag mag doen voor een Nederlandse verblijfvergunning, wat duidelijk maakt dat hij graag terug wil keren naar Nederland. Hij is uitgezet uit Nederland.

R5, sociaal netwerk remigrant (remigratie in 2011)

Ondanks het feit dat deze remigrant pas in 2011 geremigreerd is, lijkt hij de euforische stemming al voorbij te zijn. Zo vertelt hij over de chaos die zijn remigratie met zich mee brengt. Hij is al twee jaar bezig met de administratieve afwikkeling.

Het is moeilijk om je hier weer aan te passen in Marokko, het is geen makkelijke stap. Het systeem is anders, de papierwinkel van Nederland bestaat niet in Marokko. De transparantie van Nederland mis ik hier een beetje in de politiek en het bestuur. Het is hier best een chaos. Maar het sociale leven is hier beter dan in Nederland, hier leeft het meer. Ik heb een voorkeur voor de sociale chaos van Marokko.
(R5)

Hij lijkt te verkeren in de *reverse culture shock*, al brengt het geen hele grote problemen met zich mee. Het is meer dat hij zich vervreemd voelt en zich tussen de twee culturen in voelt staan. Letterlijk zegt hij:

Ik heb mijn eerste twintig jaar in Marokko gewoond, inclusief mijn jeugd dus. Ik heb ook twintig jaar in Nederland gewoond, het is echt fifty-fifty. (R5)

Deze remigrant bezit zowel de Marokkaanse als Nederlandse nationaliteit. Er is geen sprake van een serieus identiteitsconflict, maar er is wel een link met het symptoom van de *reverse culture shock*.

R6, transnationale remigrant (remigratie in 1983)

Deze remigrant woont al sinds lange tijd weer in Marokko. Het begin was moeilijk voor haar, zo vertelt ze:

Toen ik terug kwam in Marokko, ging ik in Berkane wonen. Dat was moeilijk, want ik kon nergens naartoe. (...) Ik kende niemand en werkte ook niet. (R6)

De *reverse culture shock* was voor dus duidelijk aanwezig, op een gegeven moment wilde ze zelfs weer terugkeren naar Nederland. Maar ze kwam er overheen en zegt zich nu thuis te voelen in het leven dat in Marokko heeft. Ze heeft geen Nederlandse nationaliteit meer. Deze remigrant is dan ook volledig gere-integreerd.

R7, neoklassieke remigrant (remigratie in 2005)

Deze remigrant vertelt dat het omgaan met de Marokkaanse mensen moeilijk voor hem is. Ook vindt hij het lastig een leven in Marokko op te bouwen. Deze remigrant is uitgezet uit Nederland. Toen hij terug keerde, had hij geen werk en hij zegt dan ook:

Het begin in Nederland was moeilijk, maar het terugkomen naar Marokko nog wel moeilijker. (R7)

Uit het interview komt ook naar voren dat hij het wel prettig vindt weer zijn oude vrienden uit Marokko te zien. De conclusie is dan ook dat de remigrant zich bevindt in de herstelfase van de *reverse culture shock*.

R8, transnationale remigrant (remigratie in 2002)

Deze remigrant vertelt met veel vreugde over zijn tijd in Nederland. Hij heeft een gelukkig leven gehad in Nederland en dankt daar zijn huidige geluk aan. Hij vertelt dat zijn vrouw, toen zij naar Nederland kwam, last had van een *culture shock*. Dit was zo heftig, dat zij eerder is terug gekeerd naar Marokko. De remigrant is in Marokko gelukkig en bezit geen Nederlands paspoort meer. Hij is volledig gere-integreerd.

R9, nieuwe economische remigrant (remigratie in 2005)

Ook deze remigrant is succesvol gere-integreerd in de Marokkaanse samenleving. Hij vertelt dat hij is terug gekeerd nadat hij met de VUT is gegaan. Dit was voor hem geen moeilijke stap, zo vertelt hij:

Wij zijn altijd Marokkaan gebleven, dus wij waren wel Marokkanen in Nederland, maar in Marokko zijn we ook altijd Marokkanen gebleven. In de zomer kwamen we twee maanden hier, dus we zijn het leven hier nooit echt ontwend geraakt. (R9)

Het interview met deze remigrant vond plaats in een café dat van hem zelf is, dat gerund wordt door zijn zoons. Ook dit laat zien dat hij succesvol is gere-integreerd in de Marokkaanse samenleving. Hij heeft geen Nederlandse nationaliteit meer.

R10, transnationale remigrant (remigratie in 2006)

Deze remigrant is volledig gere-integreerd. Hij vertelt wel over de eerste jaren in Marokko, die hij als lastig heeft ervaren.

Het eerste jaar was ik voor 60% á 70% gelukkig, die andere 30% wilde terug. De eerste twee jaar moesten we alles opbouwen. (R10)

Uit dit citaat blijkt dat hij wel een *reverse culture shock* heeft ervaren. Maar op het moment van het interview is hij gelukkig. Hij heeft een goedlopende zaak opgebouwd en zijn familie is gelukkig en succesvol. Hij bezit nog altijd de Nederlandse nationaliteit. Hij is succesvol gere-integreerd.

R11, neoklassieke remigrant (remigratie in 2001)

Deze remigrant bevindt zich duidelijk in de fase van de *reverse culture shock*. Hij voelt zich eenzaam, trekt zich op sociaal gebied terug. Daarnaast voelt hij zich gediscrimineerd, hij voelt zich minder dan de mensen om zich heen. Deze remigrant is uitgezet uit Nederland.

Het was heel erg moeilijk om terug te komen in Marokko. Hier heb ik geen vrienden. Ik kan niet meer met mensen in contact komen, omdat ik zo lang ben weg geweest. (R11)

Het is bij deze remigrant de vraag of het mogelijk is ooit weer volledig te re-integreren. Zijn leven zal hier drastisch voor moeten veranderen.

Type remigranten

Bovenstaande indeling is naast de indeling van het type remigrant te leggen. Allereerst zijn geen remigranten die zich in de euforische fase vinden, die ervaren kan worden bij een terugkeer naar het land van herkomst. De sociaal netwerk remigrant is weliswaar in 2011 definitief geremigreerd, maar ook hij is al in een verder stadium. Deze remigrant bevindt zich in de *reverse culture shock*. Afgezien van deze remigrant, zijn het de neoklassieke remigranten die deze omgekeerde cultuurschok ervaren. Zij hebben er problemen van ondervonden en zitten in de (herstel)fase hiervan. Opvallend is dat deze remigranten, inclusief de sociaal netwerk remigrant, nog geen tien jaar terug zijn in

Marokko. Bij de nieuwe economische remigranten, is de één al bijna dertig jaar weer terug in Marokko, terwijl de ander in 2005 is geremigreerd. Toch zijn beide remigranten succesvol gere-integreerd en daarmee in het eindstadium van de W-curve. Ook alle transnationale remigranten zijn allemaal succesvol gere-integreerd in de Marokkaanse samenleving. Het aantal jaren dat deze groep remigranten terug gekeerd is, verschilt enorm. De remigrant die het langst in Marokko woont, is in 1983 terug gekeerd. De remigrant die het kortst in Marokko woont, pas in 2006. Duidelijk wordt dat het aantal jaren dat iemand terug gekeerd is, niet allesbepalend is voor de fase waarin hij zich bevindt op de W-curve. Wel lijkt het zo te zijn dat de band die men met het gastland heeft gehad, van invloed is. Immers, de neoklassieke remigranten ervaren allemaal negatieve gevolgen van de *reverse culture shock*. Zij hebben geprobeerd een permanent verblijf in Nederland te bewerkstelligen, maar dit is niet gelukt. Zij hebben geen Nederlandse nationaliteit meer, maar hadden die wel graag gehad. Ook de sociaal netwerk remigrant ervaart een omgekeerde cultuurschok. De transnationale remigranten zijn dan wel allemaal gere-integreerd, een deel van hen praat over de *reverse culture shock* die zij in het verleden hebben ervaren. Al deze remigranten voelden zich thuis in Nederland, waardoor ze waarschijnlijk meer moeite hebben (gehad) met de remigratie (Huff 2001: 246). De nieuwe economische remigranten, die een remigratie vooraf gepland hadden, spreken allebei niet over symptomen van *reverse culture shock*. Wellicht hebben zij dit niet ervaren, omdat ze in tegenstelling tot de andere remigranten, geen diepgaande band met Nederland hebben gehad. Het lijkt zo te zijn, dat alle remigranten die bewust afstand hebben gedaan van hun Nederlandse nationaliteit goed gere-integreerd zijn.

6.4 Interculturele communicatieve competenties

Op deze plek wordt gekeken welke interculturele competenties de remigranten hebben ontwikkeld, dankzij de (re)migratie. Dit zal worden gedaan aan de hand van het model 'interculturele communicatieve competenties', dat hieronder nog eens gepresenteerd wordt.

Tabel 1: Model interculturele communicatieve competenties

Onderdeel	Bijbehorende aspecten
MOTIVATIE	
Het verlangen om adequaat en effectief te communiceren	<ul style="list-style-type: none">- De behoefte om eigen opvattingen te ondersteunen (<i>Gudykunst 2004</i>)- De behoefte om angst te vermijden (<i>Gudykunst 2004</i>)
KENNIS	<ul style="list-style-type: none">- Kennis van verschillen en overeenkomsten tussen groepen (<i>Gudykunst 2004</i>)
Bewust begrijpen wat er nodig is om adequaat en effectief te communiceren	
VAARDIGHEDEN	<ul style="list-style-type: none">- Bedachtzaam observeren, luisteren en dialogen kunnen uitvoeren (<i>Ting-Toomey 1999</i>)- Angst kunnen hanteren (<i>Gudykunst 2004</i>)- Kunnen inleven in een ander (<i>Gudykunst 2004</i>)- Communicatie kunnen aanpassen (<i>Gudykunst 2004</i>)- Zelfbewustzijn (<i>Chen & Starosta 2005</i>)- Sociaal vaardig (<i>Chen & Starosta 2005</i>)- Psychologische aanpassing aan een andere cultuur (<i>Chen & Starosta 2005</i>)- Culturele bewustwording (<i>Chen & Starosta 2005</i>)
De (non)verbale vaardigheden die het mogelijk maken om adequaat en effectief te communiceren	

Motivatie

Gekeken naar het eerste onderdeel, komt de motivatie voor intercultureel communiceren in de interviews maar weinig naar voren. R5 (sociaal netwerk remigrant) spreekt uit dat hij het prettig vindt intercultureel te kunnen communiceren, waaruit ook zijn motivatie blijkt.

Nu zie ik de voordelen van andere culturen. Ik kan nu abstraheren over de multiculturele wereld. (R5)

Het onderdeel motivatie zoals Gudykunst (2004) dat omschrijft, komt terug bij neoklassieke remigrant R11. Hij vertelt dat hij geen vrienden heeft.

Ik kan niet meer met mensen in contact komen, omdat ik zo lang ben weg geweest. (R11)

Ondanks het feit dat hij het niet concreet gezegd heeft, lijkt het alsof deze remigrant ook niet de motivatie heeft om vrienden te maken, beïnvloed door de nare ervaringen uit zijn verleden met 'verkeerde vrienden' en de uitzetting uit Nederland. Hij heeft behoefte aan vrienden, want hij is eenzaam. Maar hij vermijdt het maken van contact, om op deze manier zijn angst voor communicatie niet onder ogen te hoeven komen.

Kennis

Transnationale remigrant R2 heeft kennis van zowel Marokko als Nederland (*Gudykunst 2004*) om intercultureel te communiceren. Zo vertelt hij:

In Nederland rijdt iedereen netjes, hier niet. Ik rijd wel altijd netjes, dus dat is wel een beetje Nederlands aan mij. Ook als ik ergens naar een kantoor ga om papieren in orde te laten maken, voel ik me een beetje Nederlands. Ik wil dan dat iets geregeld wordt, maar dat doen ze hier niet. (R2)

Ook R6 (transnationaal) bezit kennis over verschillen tussen Nederland en Marokko. Zij zegt:

Ik begrijp de mensen die hier in Marokko wonen beter dan mijn broertje en zussen, die in Nederland wonen. Ik kan uitleggen waarom mensen hier zo denken en leven. (R6)

Voor de transnationale remigrant R10 geldt dat de interculturele competenties niet alleen op hem zelf betrekking hebben, hij vertelt trots over de kennis die het zijn kinderen heeft opgeleverd:

En mijn kinderen spreken door de remigratie nu vier talen. En ze weten hoe de mensen in Nederland zijn, maar ook hoe ze hier zijn. (R10)

Tot slot spreekt R3 (neoklassiek) zijn kennis uit over de verschillen tussen mensen uit Nederland en mensen uit Marokko:

Mensen die weten hoe het is om in Europa te leven hebben een ander karakter dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond. (R3)

Er is geen verschil tussen de groep die de Nederlandse nationaliteit nog bezit, de groep die deze niet meer bezit en de uitgezette remigranten. In alle groepen is interculturele kennis aanwezig.

Vaardigheden

De remigranten kunnen de kennis en motivatie hebben om intercultureel te communiceren, maar ze moeten hier uiteraard ook de vaardigheden voor hebben. Volgens expert 2 is dit wel degelijk het geval, hij zegt:

Ze hebben het positieve meegenomen, wat ze laten merken in het andere land. (Expert 2)

Expert 1 bevestigt dit:

Ik denk ook wel dat ze een positieve invloed hebben hier, met datgene wat ze meegenomen hebben. Ze zijn voorstanders van veranderingen. Als een remigrant niet zomaar genoeg neemt met een nee, zal de andere persoon hier later nog eens over nadenken en daardoor misschien veranderen. (Expert 1)

Gekeken naar de vaardigheden in het model, is het eerste aspect bedachtzaam observeren, luisteren en dialogen kunnen uitvoeren (*Ting-Toomey 1999*). Een remigrant die letterlijk aangeeft dit te kunnen, is transnationale remigrant R6:

Ik kan bijvoorbeeld met Nederlandse en Marokkaanse mensen goed communiceren. (R6)

Hieruit blijkt dat ze haar communicatie kan aanpassen, wat genoemd is als aspect van interculturele communicatieve vaardigheden door Gudykunst (*2004*). Al denkt expert 1 dat niet alle remigranten zich aanpassen in hun communicatie. Hij vertelt:

Hier worden remigranten ervaren als lastengroep. Je kunt deze mensen niet zomaar wegsturen, ze moeten overtuigd worden. En afspraak is afspraak. Als een remigrant met iemand afspreekt, gaat deze er van uit dat de afspraak doorgaat. (Expert 1)

Dit wordt bevestigd in het interview met transnationale remigrant R2:

Ook als ik ergens naar een kantoor ga om papieren in orde te laten maken, voel ik me een beetje Nederlands. Ik wil dan dat iets geregeld wordt, maar dat doen ze hier niet. (R2)

Het kunnen inleven (*Gudykunst 2004*) in een ander, komt terug in het interview met neoklassieke remigrant R3. Hij vertelt:

Ik heb ook een ander karakter dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond. Mensen die weten hoe het is om in Europa te leven hebben een ander karakter dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond. Dingen die ik Marokko gebeuren, vind ik slecht, maar zij vinden het normaal. (R3)

Naast het inlevingsvermogen van deze remigrant, is dit een vorm van zelf- en cultuurbewust (*Chen & Starosta 2005*). Ook nieuwe economische remigrant R1 geeft aan dat hij andere dingen normaal vindt dan mensen die niet in Nederland hebben gewoond. Hij begrijpt dat beide culturen verschillend zijn:

Ik vind een democratie en goede rechten normaal, omdat ik in Holland heb gewoond. Daaraan merken mensen dat ik in Holland heb gewoond. (R1)

Transnationale remigrant R2 bezit ook de competentie zelfbewustzijn (*Chen & Starosta 2005*). Hij heeft een Nederlandse invloed in zijn karakter, hij is gevormd door zijn tijd in Nederland:

In Nederland rijdt iedereen netjes, hier niet. Ik rijd wel altijd netjes, dus dat is wel een beetje Nederlands aan mij. (R2)

Ondanks het feit dat R2 zelf- en cultuurbewust is (*Chen & Starosta 2005*), lijkt hij wel moeite te hebben met de psychologische aanpassing (*Chen & Starosta 2005*) aan de Marokkaanse cultuur. Hij voelt zich een beetje verheven boven de mensen die nooit in een ander land gewoond hebben, wat blijkt uit het volgende citaat:

Ik vind het ook niet goed dat de straten in Marokko zo vuil zijn, in Nederland is alles proper. Zo maak ik de straat voor mijn huis vaak schoon en dan zegt de buurman: "O, de Hollander is weer aan het schoonmaken." Ik zeg dan: "Ja, beter dan een Marokkaan die alle papiertjes maar op de straat gooit!" Haha! (R2)

Zelfbewust (*Chen & Starosta 2005*) door de (r)emigratie is ook R4, die vertelt dat hij niet snel meer naar een ander land zal emigreren:

Maar als ik in een ander land dan Marokko zou wonen, dan was het Nederland. Ik ga niet naar een ander land, dan moet je de taal en de cultuur weer leren. Het is of Marokko, of Nederland. (R4)

Tot slot komt uit het interview met de sociaal netwerk remigrant duidelijk naar voren dat hij de vaardigheden bezit om succesvol te communiceren. Ook hij is zelf- en cultuurbewust (*Chen & Starosta 2005*), door zijn emigratie naar Nederland:

Ik ben best trots op mijn Nederlandse invloed, ben blij met de verrijking. Ik ben blij dat ik de Nederlandse mentaliteit, vorming en constructie heb meegemaakt, daar ben ik heel blij mee. Je merkt verschil met mensen die alleen in Marokko hebben gewoond, daarom ben ik blij. Als ik nooit naar

Nederland was geweest, dan had ik in de monoculturele samenleving geleefd. Nu zie ik de voordelen van andere culturen. Ik kan nu abstraheren over de multiculturele wereld. (R5)

Niet alle respondenten hebben de vaardigheden om intercultureel te communiceren. Een aspect wat ook al terugkwam bij het onderdeel motivatie, is het hanteren van angst (*Gudykunst 2004*). R11 (neoklassiek) heeft hier moeite mee. Ook neoklassieke remigrant R7 kent problemen met het omgaan met de Marokkaanse gemeenschap, zijn sociale vaardigheden (*Chen & Starosta 2005*) zijn niet toereikend:

Het omgaan met de mensen hier vind ik moeilijk. (R7)

Hij vertelt ook dat hij door de Marokkaanse gemeenschap 'Nederlander' genoemd wordt, wat hij niet leuk vindt. Dit kan betekenen dat hij het moeilijk vindt om hier mee om te gaan, wat ook bevestigd wordt in de woorden van expert 3:

Het kan ook juist hun eigen eenzaamheid en ontworteling benadrukken. (Expert 3)

Al met al lijkt er wat betreft de opgebouwde interculturele competenties geen groot verschil te zitten tussen de remigranten met en zonder Nederlandse nationaliteit en de uitgezette remigranten. Wel zijn er twee uitgezette remigranten die moeite hebben met de interculturele vaardigheden.

Samenvattend

Duidelijk wordt dat de remigranten verschillende interculturele communicatieve competenties hebben ontwikkeld. Er is geen duidelijke relatie met het wel of niet hebben van de Nederlandse nationaliteit, wel is er verschil tussen hen en de uitgezette remigranten. Wat betreft motivatie, komt bij de sociaal netwerk remigrant naar voren dat hij het belangrijk vindt om intercultureel te kunnen communiceren. Een neoklassieke remigrant lijkt hiertoe juist niet gemotiveerd. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat hij uitgezet is uit Nederland. In de andere remigrantengroepen komt niet letterlijk naar voren dat men gemotiveerd is om interculturele competenties te uiten. Het hebben van kennis om succesvol intercultureel te communiceren, komt naar voren bij de transnationale remigranten en een neoklassieke remigrant. Ook hier wordt bij de andere groepen duidelijk dat men kennis bezit om intercultureel te communiceren. Wel spreekt in alle remigrantengroepen een remigrant over zijn of haar vaardigheden ten opzichte van interculturele competenties. Geconcludeerd kan worden dat er geen groot verschil is waar te nemen tussen de remigrantentypen. Immers, in alle groepen bezit men de vaardigheden om intercultureel te communiceren. Zonder kennis en motivatie kun je niet deze vaardigheden niet uiten, wat betekent dat ook in alle groepen kennis en motivatie aanwezig is. Wel is het zo dat enkele uitgezette remigranten moeite hebben om de vaardigheden in de praktijk te brengen.

6.5 Communicatieve situaties remigranten met Nederland

In dit deelhoofdstuk wordt een analyse gemaakt met behulp van het eerder genoemde SPEAKING model (Bratt Paulston & Tucker 2003: 40). Aan de hand van dit model wordt onderzocht met welke communicatieve situaties Marokkaanse remigranten worden geconfronteerd in Marokko. Hieronder wordt kort herhaald waar het model voor staat:

S	<i>Setting</i> : tijd, plaats en omstandigheden communicatie
P	<i>Participants</i> : spreker, afzender, ontvanger en geadresseerde
E	<i>Ends</i> : doelen van de communicatie
A	<i>Acting sequence</i> : vorm en inhoud van de boodschap
K	<i>Key</i> : toon van de communicatie
I	<i>Instrumentalities</i> : kanaal waarmee de boodschap wordt overgebracht
N	<i>Norms</i> : normen voor interactie en interpretatie
G	<i>Genre</i> : categorieën

In tabel 6 zijn communicatieve situaties opgesomd, waar de remigranten na terugkeer in Marokko mee te maken hebben. Er zijn in totaal zeven verschillende communicatieve situaties onderscheiden, op basis van de data. De meeste remigranten hebben nog regelmatig contact met Nederland: met vrienden en/of familie, maar ook met de Nederlandse overheid. Daarnaast wordt een aantal remigranten geconfronteerd met hun levensperiode in Nederland, omdat ze in hun omgeving 'Hollander' genoemd worden. Tot slot wordt er door een remigrant Nederlandse televisie gekeken en wordt de Nederlandse krant gelezen.

Tabel 6: Communicatie remigranten na terugkeer in Marokko

	Overheid	Familie	Vrienden	Televisie	Krant	'Hollander'	Zakelijk
R1	X		X				
R2	X	X				X	
R3	X	X				X	
R4		X	X				
R5		X					X
R6		X				X	
R7		X				X	
R8	X	X	X	X	X		X
R9							
R10		X					X
R11							

Elke situatie uit de bovenstaande tabel wordt aan de hand van het SPEAKING model verder uitgewerkt. Omdat het model per communicatieve situatie wordt uitgewerkt, wordt daarna per situatie bekeken hoe er in de verschillende remigrantengroepen mee om wordt gegaan.

Communicatie met familie in Nederland

Van de geïnterviewden geeft een groot deel aan dat er communicatie plaatsvindt tussen familie in Nederland en de remigranten.

S	De remigranten geven aan nog regelmatig in contact te zijn met familie die (nog) in Nederland woont.
P	Deelnemers aan het contact kunnen kinderen zijn die nog in Nederland wonen, kleinkinderen, maar ook ouders en overige familieleden. Zij hebben contact met de remigranten.
E	Doel van de communicatie is het onderhouden van familiebanden en het uitwisselen van nieuws.

- A De remigranten geven aan het contact met familie in Nederland als waardevol te zien. Het is niet bekend in welke taal/talen de deelnemers communiceren.
- K De toon van de communicatie is informeel.
- I Er worden verschillende kanalen gebruikt voor het contact. Het meest gebruikte kanaal is de telefoon, maar een deel heeft (ook) contact via internet. Dit is vaak via e-mail.
- N Contact met familie is volgens de normen en waarden die gelden binnen de familie, welke voor de familieleden als ook de remigranten vanzelfsprekend zijn. Wel is er bij een enkeling sprake van veranderende normen en waarden, door de (r)emigratie.
- G Contact tussen familieleden.

Van de geïnterviewden noemt een meerderheid het contact tussen de remigranten en familie in Nederland. Deze communicatie situaties vinden plaats in alle remigrantengroepen, met uitzondering van de nieuwe economische migranten. Dit is vanzelfsprekend, omdat de familie van deze groep nooit naar Nederland is gemigreerd en zij dus geen familie in Nederland hebben wonen. Bij de neoklassieke remigranten is de familie overgekomen naar Nederland en in sommige gevallen is de remigrant zonder hen terug gekeerd naar Marokko. In het geval van de transnationale en sociaal netwerk remigranten geldt dit ook. Daarnaast hebben mensen uit deze groepen vaak (klein)kinderen gekregen in Nederland, die niet mee geremigreerd zijn wanneer de geïnterviewden dit wel deden.

Contact vindt vaak plaats via de telefoon. R3, neoklassieke remigrant, geeft hierover aan:

Contact met hen heb ik via de telefoon, dat gaat het snelst en het makkelijkst. (R3)

Naast telefonisch contact, is er ook veel sprake van contact via internet. Zo zegt expert 1:

Mensen hebben veel telefonisch contact met Nederland en tegenwoordig ook via internet, bijvoorbeeld via MSN of Skype. (Expert 1)

De transnationale remigrant R6 vertelt:

Ik heb nog wel veel contact met Nederland, met de familie. We bellen, e-mailen, enzovoort. (R6)

Het contact wordt door de transnationale groep gezien als iets prettigs, het onderhoudt de band met Nederland. Zo zegt R2, ook transnationaal:

Mijn kinderen wonen ook allemaal in Nederland, alleen mijn vrouw en ik wonen hier in Marokko. Ik ga vaak terug naar Nederland, ook om mijn kinderen te zien. Maar ik houd gewoon echt van Nederland. Ik heb er ook nog wat vrienden en collega's, waar ik contact mee onderhoud. En natuurlijk heb ik veel contact met mijn kinderen. Ik vind het jammer dat ik hen allemaal niet zo vaak zie. (R2)

Eén remigrant geeft aan dat er een intercultureel probleem speelt, in het contact met haar familie. Ze vertelt:

Mijn neefjes en nichtjes in Nederland zeggen makkelijk 'nee' als ze ergens geen zin in hebben. Dat is hier in Marokko anders. (R6)

Ze geeft aan dat ze dit soms niet leuk vindt. Met uitzondering van deze situatie, lijken er in het contact tussen de familieleden en de remigranten geen interculturele zaken te spelen. Er is geen verschil tussen de remigranten met of zonder Nederlandse nationaliteit en de uitgezette remigranten, allen hebben contact met familie in Nederland.

Communicatie met vrienden in Nederland

Ook met vrienden in Nederland wordt contact onderhouden, al geldt dit in mindere mate dan voor contact met familie.

- S Voor een deel van de geïnterviewden geldt dat men contact heeft met vrienden die nog in Nederland wonen.
- P Deelnemers aan het contact zijn vrienden uit Nederland en de remigranten in Marokko.
- E Doel van het contact is het onderhouden van de vriendschap en het ophalen van herinneringen aan vroeger, toen de remigrant nog in Nederland woonde.
- A Het hebben van contact met vrienden herinnert de remigrant aan de periode dat hij in Nederland woonde, wat een positieve herinnering is.
- K De toon van de communicatie is informeel.
- I Ook hier worden verschillende kanalen gebruikt: telefoon en internet het meest. Voor één geïnterviewde geldt dat hij alleen contact heeft met vrienden als hij terug gaat naar Nederland, dit is dus persoonlijk contact.
- N Het contact is volgens de normen en waarden waarbij de remigrant en de vriend zich prettig voelen.
- G Contact tussen vrienden.

Tussen de groepen remigranten zit weinig verschil, in elke groep (met en zonder Nederlandse nationaliteit en uitgezette remigranten) is een remigrant die aangeeft nog contact te hebben met vrienden in Nederland. Dit geldt ook voor de verschillende typen migranten, alleen de sociaal netwerk remigrant heeft dit niet genoemd. Dat deze laatstgenoemde dit niet noemt, is vrij opvallend. Immers, voor hem staan de sociale netwerken in beide landen centraal in de migratie. Voor hem bestaat dit sociale netwerk in Nederland uit contact met familie en collega's.

In het contact met vrienden, wordt iets meer gebruik gemaakt van internet dan van de telefoon. Dit zou kunnen betekenen dat het contact met vrienden iets oppervlakkiger is dan het contact dat men met familie heeft. Zo vertelt de transnationale remigrant R8 dat hij vaak belt met familie, maar met vrienden via internet contact onderhoudt.

Ik moet nog vaak aan Nederland denken, er woont ook nog veel familie. Die spreek ik vaak, over de telefoon. (...)Ik heb ook nog contact met een oude vriend uit Nederland. Die brengt nog wel eens cadeaus voor mij naar iemand. Met hem heb ik contact via internet, dat heb ik geleerd van mijn kinderen. (R8)

Communicatie vanuit de Nederlandse overheid

Een groot deel van de geïnterviewden geeft aan dat er communicatie plaatsvindt tussen de Nederlandse overheid en remigranten.

- S De remigranten geven aan brieven te ontvangen van de Nederlandse overheid, wanneer er een verandering, mededeling of opdracht is omtrent hun verzekering, AOW of belasting.
- P Afzenders zijn overheidsinstellingen in Nederland, de ontvanger is de remigrant.
- E Het informeren en/of activeren van de remigrant.
- A De boodschap is in het Frans of Nederlands geschreven, wat in een aantal gevallen problemen oplevert bij de remigrant. Een deel van de remigranten begrijpt de brieven (vaak) niet.
- K Formeel, waardoor het begrijpen van de brieven moeilijker wordt.
- I In de vorm van een brief, per post.
- N Remigranten zien de brieven als belangrijk en steken er veel tijd en geld in om deze te begrijpen en er indien nodig iets mee te doen.

G Institutionele communicatie.

Zoals gezegd spreekt een groot deel van de remigranten over de post die men van de overheid ontvangt. In alle groepen remigranten wordt dit genoemd, afgezien van de sociaal netwerk remigrant. Dit zou kunnen komen doordat zijn migratie administratief nog niet afgerond is, waardoor hij dit nog niet heeft ervaren. Of een remigrant is uitgezet, de Nederlandse nationaliteit heeft behouden of niet, maakt ook geen verschil.

In enkele gevallen wordt de Franse of Nederlandse brief niet begrepen, omdat de remigrant de Nederlandse taal daarvoor niet machtig genoeg is. Dit geldt voor een nieuwe economische remigrant en een transnationale remigrant. Zij zijn niet in staat de Nederlands- of Franstalige brief te begrijpen. Dat dit voorkomt bij de nieuwe economische remigranten lijkt logisch, deze zijn immers naar Nederland gekomen met het idee er alleen geld te verdienen, dus het leren van de Nederlandse taal was geen prioriteit. Expert 3 bevestigt dit:

Hij is analfabeet en spreekt zeer gebrekkig Nederlands en die brieven zijn meestal in hopeloos juridische taal gesteld. (Expert 3)

Voor de transnationale remigrant ligt dit iets anders, die onderhoudt banden met beide landen. Deze remigrant spreekt de Nederlandse taal erg goed, alleen het lezen blijft lastig.

Tja, toen ik in Nederland werkte was het belangrijker dat ik de taal sprak dan dat ik kon lezen en schrijven. (R2)

Soms zijn de brieven in het Frans geschreven, wat laat zien dat deze taal inderdaad gebruikt wordt in hogere sectoren (*Benmamoun 2001: 97*). Maar lang niet alle inwoners van Marokko beheersen deze taal en dus ook niet alle remigranten. De remigranten die post krijgen van de Nederlandse overheid beseffen dat dit belangrijke informatie behelst, maar de meerderheid begrijpt de inhoud van de brieven vaak niet (goed). De remigrant gaat naar familie om het te laten vertalen of men kan terecht bij het Steunpunt Remigranten voor hulp. Zo vertelt expert 3 over het contact met de overheid:

Dat loopt meestal via de SSR, want er is geen remigrant zonder problemen met de Nederlandse bureaucratie. (Expert 3)

Dit kost veel tijd en geld, wat het niet altijd waard blijkt te zijn. Expert 2 spreekt over het nut van informatiebijeenkomsten, waarbij remigranten worden geïnformeerd over wat zij met welke post moeten doen.

We zijn net terug gekomen uit Marokko, waar we voorlichtingsbijeenkomsten hebben gegeven. (...) Mensen waren heel erg blij en stelden het op prijs dat er aandacht aan ze werd gegeven. Communicatie met die groep is het beste als het daar plaatsvindt. Ik begrijp dat dit niet altijd kan, maar eens in de zoveel tijd zou het eigenlijk moeten gebeuren. Ook het steunpunt in Berkane verricht heel belangrijk werk. (Expert 2)

Expert 3 deelt deze mening:

In elk geval zou het goed zijn de SSR te behouden, als scharnier tussen deze groep remigranten en de Nederlandse instellingen. Ook zou er denk ik wel wat meer aandacht mogen komen voor het feit dat er een hele groep Nederlanders en Nederlandse Marokkanen in het noorden van Marokko zit, waar Nederland niet zomaar de banden mee door kan snijden door bijvoorbeeld de SSR op te heffen. Nederland heeft hierin verantwoordelijkheden, maar deze boodschap lijkt niet aan de huidige Nederlandse regering besteed. (Expert 3)

De experts geven aan dat het hebben van een steunpunt als het SSR erg belangrijk is. Hierbij moet opgemerkt worden dat de SSR het enige bureau is voor remigranten in Marokko. Enkel in Rabat zit een bureau van de Sociale Verzekeringsbank, verder kunnen remigranten nergens voor professionele hulp terecht.

Nederlanderschap

Een behoorlijk aantal geïnterviewden geeft aan door de omgeving als ‘Hollander’ te worden gezien. Door de Marokkaanse buurtgemeenschap worden de remigranten op straat als ‘Hollander’ aangesproken. Ze worden als buitenlands gezien, of gedragen zich volgens de Marokkaanse gemeenschap naar Nederlandse maatstaven.

- S Enkele transnationale en neoklassieke remigranten worden door de omgeving als ‘Hollander’ bestempeld.
- P Remigranten en hun omgeving.
- E Het doel van deze boodschap is het benoemen van het feit dat de remigrant een deel van zijn of haar leven in Nederland heeft gewoond. Er worden groepsgrenzen gemarkeerd.
- A De vorm van de boodschap is verschillend, wel altijd gesproken. Soms is het positief, soms negatief bedoeld. Dit is afhankelijk van het succes dat de remigrant in Nederland heeft behaald.
- K De toon van de communicatie is verschillend: negatief of positief. Wanneer de remigrant succesvol is geweest in Nederland, is de toon positief. Wanneer de remigrant in Nederland geen succes behaald heeft, is de toon negatief.
- I De boodschap wordt persoonlijk in gesproken vorm overgebracht.
- N De reacties van de remigranten zijn verschillend.
- G Contact met de Marokkaanse buurtgemeenschap.

Wederom zijn het remigranten met en zonder Nederlandse nationaliteit en uitgezette remigranten die deze communicatieve situatie ervaren. Het zijn remigranten uit de neoklassieke en de transnationale groep die als Nederlander worden gezien en aangesproken nu ze weer in Marokko wonen. Dit zou kunnen betekenen dat de benaming positief en negatief kan zijn, aangezien de groepen remigranten volgens de theorie verschillend re-integreren in Marokko. Een transnationale remigrant integreert succesvol, bij een neoklassieke remigrant ligt dit moeilijker. Expert 2 bevestigt dit beeld:

Als je een migrant bent geweest, weet iedereen in Marokko dat. Je hebt een stempel. Soms kan dat positief zijn, maar meestal is het negatief. Want je bent geslaagd, dan is het positief. Of je bent mislukt, je hebt kansen gekregen waar je niks mee hebt gedaan. Dan is het bijna altijd negatief. (Expert 2)

Transnationale remigrant R2 vindt het inderdaad geen probleem als hij wordt aangesproken als ‘Nederlander’.

Zo maak ik de straat voor mijn huis vaak schoon en dan zegt de buurman: “O, de Hollander is weer aan het schoonmaken.” Ik zeg dan: “Ja, beter dan een Marokkaan die alle papiertjes maar op de straat gooit!” Haha! (R2)

R2 is er trots op dat dit hem overkomt. Zo vertelt hij ook nog:

“Die meneer, da’s een Hollander” zeggen ze over mij. Ik vind dat leuk, ik vind het ook leuk dat er mensen zoals jij vanuit Nederland hier naartoe komen. (R2)

R6, ook een transnationale remigrant, doet het niet zo veel. Ze vertelt:

Ze noemen me hier altijd 'Hollandia', omdat ik opgegroeid ben in Nederland. Ik vind dat helemaal niet vervelend, ben er aan gewend. (R6)

Theoriebevestigend lijkt het verhaal van neoklassieke remigrant R3, die vertelt:

Mensen zien mij als een Nederlander en dat is niet goed. (R3)

De andere neoklassieke remigrant vertelt dat hij als 'Nederlander' wordt gezien, maar laat niet doorschemeren of dit in positieve of negatieve zin is. Naast de vraag of het door de omgeving als positief of negatief gezien wordt, voegt expert 3 er nog aan toe:

Het kan juist ook hun eigen eenzaamheid en ontworteling benadrukken. (Expert 3)

Zakelijk contact

Een aantal geïnterviewden geeft aan nog zakelijke contacten te hebben met Nederland.

- S Remigranten hebben nog zakelijke contacten met Nederland, soms vanuit eigen initiatief, soms vanuit Nederlands initiatief.
- P Remigranten met zakenpartners, klanten of journalisten in Nederland.
- E Doel van de communicatie is zakelijk succes voor de remigranten of voor de Nederlandse journalisten.
- A De vorm en inhoud verschilt per remigrant: het kan klantenwerving zijn, maar ook een interview.
- K De toon van de communicatie is formeel.
- I Het kanaal voor de communicatie is niet bekend.
- N De normen en waarden gebruikt bij de communicatie is onbekend.
- G Zakelijk contact.

Zoals gezegd heeft een deel van de geïnterviewden zakelijk contact met Nederland. Dit geldt met name voor de transnationale en sociaal netwerk remigranten. Zo heeft het bij de transnationale remigranten te maken met de transnationale mobiliteit en het feit dat ze Nederland niet voorgoed achter hen hebben gelaten. Voor een deel heeft dit te maken met het beroep dat de remigrant uitoefent. Zo heeft transnationale remigrant R10 een hotel in Marokko, waardoor hij in Nederland klantencontacten heeft.

Van gemeenten en de overheid bijvoorbeeld. (R10)

Ook sociaal netwerk remigrant R5 onderhoudt zakelijk contact met Nederland als beëdigd vertaler. Hieruit blijkt dat zijn sociale netwerken in Nederland niet beperkt blijven tot communicatieve situaties met familie. Tot slot heeft transnationale remigrant R8 in de afgelopen jaren twee keer zakelijk contact met Nederland gehad, in de vorm van een interview voor de Nederlandse krant. Hij vertelt er graag over:

Ik ben al twee keer eerder gevraagd voor een interview. Een keer voor het boek van Sietske de Boer en een keer voor een artikel in de Volkskrant. (R8)

Voor zowel R5 en R10 geldt dat zij de Nederlandse nationaliteit bezitten, R8 heeft deze niet meer.

Nederlandse televisie en krant

Door transnationale remigrant R8 wordt Nederlandse televisie gekeken en de Nederlandse krant gelezen.

Televisie:

- S Eén remigrant en een expert geven aan dat er door remigranten of door henzelf Nederlandse zenders worden bekeken.
- P 'Hilversum' wordt naar Marokko gehaald, waardoor remigranten met een schotel Nederlandse televisieprogramma's bekijken.
- E Het doel van de boodschap is vermaken en/of informeren.
- A De vorm van de boodschap is een televisieprogramma, de taal van de programma's is Nederlands.
- K De toon van de communicatie verschilt per televisieprogramma.
- I Het kanaal van de boodschap is de televisie.
- N Interactie met de remigrant vindt niet plaats, normen van de televisieprogramma's zijn Nederlands.
- G Televisie kijken.

Krant:

- S Af en toe leest de remigrant een zaterdageditie van een Nederlandse krant.
- P De Volkskrant en de remigrant.
- E Het doel van de communicatie is informeren.
- A De vorm van de boodschap is een krant, de geschreven taal is Nederlands.
- K De toon van de communicatie is formeel.
- I Het kanaal is een geschreven middel, een krant.
- N Er vindt geen interactie plaats, de normen van de krant zijn Nederlands.
- G Nederlandse dagbladen lezen.

De transnationale remigrant R8 heeft Nederland duidelijk nog niet achter zich gelaten en heeft van alle geïnterviewden de meeste communicatieve momenten met Nederland. Dit bevestigt ook dat hij de Nederlandse taal nog goed beheerst. Ondanks het feit dat hij nog veel communicatieve situaties met Nederland heeft, bezit hij de Nederlandse nationaliteit niet meer. Hij vertelt over het kijken naar Nederlandse zenders en het lezen van de krant:

Ik haal Hilversum gewoon hier naartoe! Ook haal ik nog wel eens de zaterdageditie van de Volkskrant, die is heel dik. (R8)

De remigrant leest de krant en kijkt televisie voor zijn eigen plezier. Er is geen interactie met anderen naar aanleiding van deze communicatieve situaties. Expert 2 bevestigt het beeld dat door remigranten nog veel naar Nederlandse televisie gekeken wordt.

Samenvattend

Dit hoofdstuk laat zien dat de remigranten in mindere of meerdere mate contact onderhouden met Nederland. Er is geen verschil tussen de groepen remigranten met of zonder Nederlandse identiteit of de uitgezette remigranten. Dit geldt ook voor de type migranten, de meest voorkomende situaties komen bij elk type migrant terug. Wel wordt duidelijk dat het soort contact van de sociaal netwerk remigrant en de transnationale remigranten soms wat verder gaat, bijvoorbeeld gezien het zakelijke contact dat zij hebben. De transnationale remigrant R8 spant de kroon, hij heeft duidelijk nog een sterke communicatieve band met Nederland en onderhoudt deze graag door de krant te lezen of Nederlandse televisie te kijken. Dit laat zien dat hij de Nederlandse taal nog goed beheerst.

Op communicatief niveau levert contact met vrienden en familie in Nederland geen problemen op. Blijkbaar spreken de familieleden, vrienden en remigranten in dit geval een gemeenschappelijke taal op dusdanig niveau dat er gecommuniceerd kan worden. Op talig gebied treden er wel problemen op in de communicatie met de Nederlandse overheid. De brieven, die meestal in het Nederlands en soms in het Frans geschreven zijn, worden in meerdere gevallen niet begrepen. Dit wordt bevestigd door de experts. De taal is te formeel en te ingewikkeld geformuleerd om begrijpelijk te zijn voor de remigrant. Hierbij moet opgemerkt worden dat alle geïnterviewden de Nederlandse taal op spreekniveau nog goed beheersen. Naast de brieven van de overheid, verdient ook het feit dat remigranten 'Nederlands' genoemd worden aandacht. Een expert geeft aan dat het verschilt of een remigrant in Nederland succesvol is geweest of niet, of deze benoeming positief dan wel negatief is. Dit wordt bevestigd in het verhaal van één neoklassieke remigrant en in die van twee transnationale remigranten.

7. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de hoofd- en deelvragen van dit onderzoek:

Waarom keren immigranten terug naar Marokko?

- 1 Welke factoren stimuleren een remigratie van Nederland naar Marokko?
- 2 Welke factoren belemmeren een remigratie van Nederland naar Marokko?

Hoe ervaren remigranten de terugkeer vanuit Nederland naar Marokko?

- 1 In hoeverre hebben remigranten te maken met een reverse culture shock bij terugkomst in Marokko?
- 2 In hoeverre hebben remigranten interculturele communicatieve competenties ontwikkeld door de remigratie?
- 3 Welke communicatieve situaties ervaren remigranten na terugkeer naar Marokko nog met Nederland?

Allereerst kan geconcludeerd worden dat er in de onderzoeksresultaten kleine verschillen zitten tussen de groepen met een Nederlandse nationaliteit, zonder deze Nederlandse nationaliteit en de uitgezette remigranten. Hetzelfde geldt voor de verschillende typen migranten. Zo wordt de belangrijkste stimulerende factor, familie in Marokko, genoemd door alle groepen. Ook het klimaat in Marokko en werkloosheid in Nederland speelt in alle groepen een rol. Daarnaast noemen alle groepen de gezondheidszorg als een belemmerende factor. Vrienden en familie in Nederland zijn ook een belemmerende factor, wederom in alle groepen. Wel moet worden benoemd dat de uitgezette remigranten geen afweging hebben kunnen maken tussen de stimulerende en belemmerende factoren, zij zijn verplicht geremigreerd. De factoren die zij noemen, spelen achteraf een rol, terwijl de overige remigranten hier voorafgaande aan de remigratie mee te maken hebben gehad. Voor de transnationale remigranten en de sociaal netwerk remigrant spelen stimulerende en belemmerende factoren een belangrijkere rol bij de remigratie dan bij de overige groepen. Zij hebben naast de eerder genoemde factoren nog andere belemmerende en stimulerende factoren genoemd.

Een verdere conclusie is dat de onderzochte remigranten een verschillende positie innemen op de W-curve. Enkelen van hen bevinden zich nog midden in de *reverse culture shock*. Dit resulteert in het feit dat men moeilijk communiceert met de Marokkaanse bevolking. Andere remigranten geven aan dat zij ook moeilijkheden hadden met het contact met de bevolking toen zij net terug keerden, maar dat dit inmiddels verleden tijd is. Deze remigranten zijn succesvol gere-integreerd. In hoeverre men last heeft (gehad) van de *reverse culture shock* lijkt in verband te staan met de band die men met Nederland had. Hoe beter die band is of was, hoe meer last de remigrant ondervond van de omgekeerde cultuurschok. Zo hebben de neoklassieke, transnationale en sociaal netwerkreemigranten de *reverse culture shock* duidelijker ondervonden dan de nieuw economische remigranten.

Ook is er gekeken naar de aanwezige interculturele communicatieve competenties van de remigranten. Gebleken is dat veel remigranten zelf- en cultuurbewust zijn. Ook heeft men kennis en vaardigheden om intercultureel te kunnen communiceren. Dit lijkt een gevolg van de (re)migratie. Onduidelijk is in hoeverre de ontwikkeling van deze competenties te maken heeft met de tijd die men in Nederland doorgebracht heeft en de tijd dat men terug is in Marokko. Hier is geen duidelijk patroon in te ontdekken. Het lijkt wel zo te zijn dat de uitgezette remigranten anders omgaan met de

interculturele competenties dan de niet uitgezette remigranten. Zij hebben in een enkel geval niet de motivatie, of weten de vaardigheden niet goed te benutten om intercultureel te communiceren. Tot slot zijn de communicatieve situaties geanalyseerd. De remigranten hebben nog altijd veel contact met vrienden, familie en collega's in Nederland. Veel remigranten krijgen daarnaast brieven van de overheid, over hun pensioen, verzekeringen of de belasting. Deze brieven zijn vaak in het Nederlands geschreven, soms in het Frans. Als men de brief al kan lezen, is de taal van de brieven dusdanig formeel, dat de inhoud vaak niet begrepen wordt. Hier is dus sprake van een communicatieprobleem. Remigranten gaan hiervoor naar familie of naar de Stichting Steun Remigranten (SSR) voor hulp hierbij. Maar de SSR wordt zoals het er nu uit ziet in 2012 opgeheven, waardoor problemen kunnen ontstaan of groter worden. Mensen weten niet wat er van hen verwacht wordt door de Nederlandse overheid en zullen de brieven verkeerd of niet begrijpen. Naast deze communicatieve situatie, is er nog een situatie die aandacht verdient. Veel remigranten worden terug gekeerd in Marokko aangesproken op hun Nederlandschap. Dit kan zowel positief zijn, als negatief. Volgens een expert is het negatief wanneer iemand uit Nederland is teruggekeerd zonder succes te hebben geboekt en positief als men wel succesvol terugkeert. Dit wordt bevestigd in het verhaal van één neoklassieke remigrant en in die van twee transnationale remigranten. Tot slot is op te merken dat het contact van de sociaal netwerk remigrant en de transnationale remigranten wat uitgebreider is. Er is in de communicatieve situaties geen groot onderscheid te maken tussen remigranten met, remigranten zonder Nederlandse nationaliteit en uitgezette remigranten.

Al met al ervaren de remigranten hun remigratie verschillend. Zo is voor de transnationale en sociaal netwerk remigrant(en) de terugkeer naar Marokko een moeilijke afweging van factoren geweest, waar de neoklassieke remigranten zijn uitgezet. Eenmaal terug in Marokko zijn de ervaringen uiteenlopend: sommige remigranten ervaren een intense *reverse culture shock*, waar anderen snel en succesvol re-integreren. Dit lijkt in verband te staan met de band die men met Nederland had in de tijd dat ze daar woonden. Alle remigranten hebben door de (r)emigratie interculturele competenties ontwikkeld, die zij in de meeste gevallen ook in de praktijk brengen. De uitgezette, neoklassieke remigranten lijken hier het minst succesvol in. Tot slot hebben de remigranten nog regelmatig contact met Nederland. De transnationale en sociaal netwerk remigrant(en) hebben het meest uitgebreide contact.

8. Discussie

Zoals bij vele exploratieve onderzoeken geldt, is ook dit onderzoek in sommige opzichten beperkt. Zo kan bijvoorbeeld opgemerkt worden dat de onderzoeksgroep in dit onderzoek slechts bestond uit veertien respondenten. In dit geval is de periode van veldonderzoek van korte duur geweest, om financiële en planmatige redenen. Het is dan ook aan te raden voor vervolgonderzoek een langere periode van veldonderzoek in te plannen, waardoor de onderzoeksgroep vergroot wordt. Hiermee wordt de betrouwbaarheid van het onderzoek vergroot. Ondanks dat geprobeerd is in dit onderzoek een zo rijk mogelijke analyse te doen, is verder onderzoek nodig om uit te maken of de uitkomsten in elk vergelijkbaar onderzoek gelijk zijn.

In dit onderzoek is geanalyseerd aan de hand van de verschillende typen remigranten. Om onderzoek en de uitkomsten daarvan betrouwbaarder te maken, zouden de vier remigrantengroepen uit eenzelfde en grotere hoeveelheid personen moeten bestaan. Daarnaast zou het interessant zijn om eventuele verschillen tussen mannen en vrouwen te onderzoeken. In dit onderzoek is slechts één vrouwelijke remigrant geïnterviewd. Verder kunnen ook de expertinterviews uitgebreid worden, om te onderzoeken in hoeverre er een kloof bestaat tussen de ervaringen van de remigranten en de experts. Op deze manier kunnen aanbevelingen gedaan worden voor de communicatie met remigranten. Daarnaast is het belangrijk nog eens aan te stippen dat in dit onderzoek enkel remigranten geïnterviewd zijn, die de Nederlandse taal nog (redelijk) goed beheersen. Om de rol van communicatie verder te onderzoeken, zou het veel opleveren om met remigranten in gesprek te gaan die het Nederlands niet meer beheersen. Tevens is in dit onderzoek een groep uitgezette remigranten opgenomen. Aangezien dit een vrij unieke onderzoeksgroep is, zal verder onderzoek hierin veel opleveren.

In dit onderzoek zijn de interviews niet teruggekoppeld naar de respondenten. In een vervolgonderzoek is dit aan te raden, om op deze manier de validiteit en de betrouwbaarheid te vergroten. Daarnaast is aan te raden data-analyse en veldwerk in elkaar te laten integreren. Hoewel dit een sterk punt van kwalitatief onderzoek is, was het in dit onderzoek niet mogelijk deze methodes elkaar te laten afwisselen.

De onderzoeker en de geïnterviewde remigrant waren in dit onderzoek vaak niet alleen. Dit kan invloed gehad hebben op de uitkomsten van het onderzoek. Het zou daarom interessant zijn om te kijken wat de uitkomsten zijn in het geval dat de onderzoeker alleen is met de remigrant tijdens het interview. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat de interviews veelal hebben plaatsgevonden in cafés in Marokko, waarbij het ook van positieve invloed geweest kan zijn dat de (vrouwelijke) onderzoeker niet alleen met de (mannelijke) remigrant alleen is geweest. Tot slot zou het interessant zijn om te kijken in hoeverre de resultaten van een vergelijkbaar onderzoek hetzelfde zijn, wanneer de onderzoeker van het mannelijk geslacht zou zijn.

Terugkijkend op het onderzoek, kan deze studie gebruikt worden als typologie voor vervolgonderzoek. Het zou zinvol zijn bij een eventueel vervolgonderzoek bovenstaande discussiepunten mee te nemen.

Literatuur

Benmamoun, E (2001) *Language identities in Morocco: A Historical Overview*. Studies in the Linguistic Sciences. 31 (1), p 95-106

Bergh, H. van den (2009) *Methoden en technieken voor communicatiekundig onderzoek: een inleiding, augustus 2009*. Universiteit Utrecht, Onderwijsinstituut Nederlands, afdeling Taalbeheersing 2006, cursuscode 200500373

Boeije, H. (2005) *Kwalitatief onderzoek*. In: Hart, H et al (red). *Onderzoeksmethoden*. Amsterdam: Boom, p 253-290

Bratt Paulston, C/ Tucker, G.R (2003) *Sociolinguistics: the Essential Readings*. Malden: Blackwell Publishing

Cassarino, J.P. (2004) *Theorising Return Migration: The conceptual Approach to Return Migrants Revisited*. International Journal on Multicultural Societies Vol. 6 No.2 p 253-279

Gaw, K.F (1995) *Reverse culture shock in students returning from overseas*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association (103rd, New York, August 11-15, 1995)

Haas, H. de (2009) *Mobility and Human Development*. United Nations Development Programme. Research Paper 2009/1 April 2009

[http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=a&D2=0&D3=0&D4=0&D5=0-4,137,152,215,232&D6=0,4,9,\(l-1\)-l&HDR=G2,G1,G3,T&STB=G4,G5&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=a&D2=0&D3=0&D4=0&D5=0-4,137,152,215,232&D6=0,4,9,(l-1)-l&HDR=G2,G1,G3,T&STB=G4,G5&VW=T). Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstsgroepering, 1 januari 2011. Geraadpleegd op 08-07-2011

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/mappingworld-1.htm>. Migratie. Geraadpleegd op 19-05-2011

http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/_unique/_concept/default.htm?postingguid={EAF18ADA-8002-4855-8BBD-10D55A4A5779}&concept=Technische+toelichting. Toelichting. Geraadpleegd op 28-07-2011

<http://www.erlebnis-tours-maroc.com/images/Photos/physical%20map.jpg>. Zonder titel. Geraadpleegd op 04-05-2011

<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/vragen-en-antwoorden/wat-moet-ik-doen-om-de-nederlandse-nationaliteit-te-krijgen.html#anker-verlies-van-het-nederlandschap>. Wat moet ik doen om de Nederlandse nationaliteit te krijgen? Geraadpleegd op 07-07-2011

http://www.ru.nl/nimar/nederlands/informatie_over/arabisch_in_marokko/?mode=print. Arabisch in Marokko. Geraadpleegd op 28-07-2011

http://www.swarthmore.edu/SocSci/Linguistics/Papers/2007/reino_tania.pdf. Reino, T (2006) *Language attitudes: Amazigh in Morocco*. Swarthmore College, 1-57. Geraadpleegd op 18-05-2011

Huff, J.L (2001) *Parental Attachment, Reverse Culture Shock, Perceived Social Support, and College Adjustment of Missionary Children*. Journal of Psychology and Theology, Vol. 29 p 246-264

IOM (2006) *Coping with Return*. Den Haag: International Organization for Migration, Mission in the Netherlands

Jong, de, A/ Nicolaas, H (2005) *Prognose van emigratie op basis van een retourmigratiemodel*. Bevolkingstrends: statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland deel 53 p 24-31/ Centraal Bureau voor de Statistiek

King, R/ Christou, A (2008) *Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: The Second Generation Returns 'Home'*. Sussex Migration Working Paper no. 45. University of Sussex, Sussex Centre for Migration Research

Klaver, J/ Stouten, J/ Welle, van der, I (2010) *Emigratie uit Nederland, een verkennende studie naar emigratiemotieven van hoger opgeleiden*. Amsterdam: Eindrapport onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van BZK

Koenen, M.J./ Endepols, J. (1966) *Verklarend handwoordenboek der Nederlandse Taal*. Zesentwintigste druk. Groningen: Wolters-Noordhoff NV

Kruis, G.E/ Berkhout, A (2009) *Profielonderzoek gebruikers remigratiewet*. Eindrapport. Regioplan Beleidsonderzoek in opdracht van het Nederlands Migratie Instituut. Publicatienummer 1929. Amsterdam

Laan, van der, E.E (2009) *Beantwoording motie Heroverweging Remigratiewet; 31700 XVIII, nr. 20 dd 4 dec. 2008*. Portefeuille Wonen, Wijken en Integratie: Inburgering en Integratie, beleidsuitvoering p 1-11

Nederlands Migratie Instituut (2009) *Corporatie Brochure Nederlands Migratie Instituut*. Amersfoort: Klomp Grafische Communicatie

Nederlands Migratie Instituut (2010) *Jaarverslag 2010*. Amersfoort: Klomp Grafische Communicatie

Sociale Verzekeringsbank (9028NZ/0111) *Informatie voor remigranten (folder)*, geraadpleegd in 2011

Spencer-Oatey, H/ Franklin, P (2009) *Intercultural Interaction. A multidisciplinary Approach to Intercultural Communication*. Hampshire: Palgrave

Tohyama, N (2008) *Reverse culture shock and romantic relationships in college students reentering after study abroad*. Bowling Green State University

Werf, van der, S (2002) *Allochtonen in de multiculturele samenleving: een inleiding*. Bussum: Uitgeverij Coutinho

Bijlagen

Bijlage 1: Vragenlijsten

Vragenlijst remigrant

Feitelijke gegevens:

1. Wat is uw naam?
2. Hoe oud bent u?
3. Waar bent u geboren?
4. Welke talen spreekt u?
5. Welke paspoorten bezit u?
6. Welke opleidingen heeft u gedaan?
7. Welke jaren heeft u in Nederland gewoond?
8. Wanneer bent u geremigreerd?

Factoren die belemmeren of bijdragen aan remigratie:

9. Hoe herinnert u zich Nederland?
10. Wat voor werk deed u in Nederland?
11. Had u veel vrienden, bekenden en familie in Nederland?
12. Hoe heeft u de Nederlandse taal geleerd?
13. Welk doel had u in Nederland?
14. Heeft u dit doel behaald?
15. Wat vindt/vond u voordelen van het leven in Nederland?
16. Had u in Nederland veel contact met Marokko?
17. Voelde u zich gelukkig in Nederland?
18. Wat miste u toen u in Nederland woonde?
19. Toen u naar Nederland kwam, wist u toen al dat u ooit weer terug zou keren naar Marokko?
20. Waarom heeft u besloten te remigreren?
21. Was het een moeilijk besluit te gaan remigreren?
22. Hoe ziet uw dagelijks leven in Marokko eruit?
23. Hoe is uw sociale leven in Marokko?
24. Wat vindt/vond u voordelen van een leven in Marokko?
25. Bent u gelukkig met uw keuze te remigreren?

De rol van communicatie:

26. Hoe vaak heeft u contact met Nederland?
27. Met wie uit Nederland heeft u contact? (familie/vrienden/overheid)
28. Hoe heeft u contact met Nederland, via welke kanalen?
29. Waarover heeft u contact?
30. Begrijpt u altijd wat er van u wordt verwacht als u contact heeft met de Nederlandse overheid?
31. Wat doet u als u iets niet begrijpt?
32. Wat vindt u van de toon van het contact met de overheid?

33. Via welk kanaal communiceert u het liefst?

Interculturele competenties:

34. Hoe omschrijft u uw karakter?

35. Is uw karakter veranderd door de migratie naar Nederland en/of de remigratie naar Marokko?

36. Was het moeilijk om u aan te passen toen u naar Nederland kwam?

37. Was het moeilijk om u aan te passen toen u weer in Marokko kwam?

38. Voelt u zich Nederlands/Marokkaans/beide/geen van beide?

39. In hoeverre merkt u dit in het dagelijks leven?

40. Voelt u zich anders dan Marokkanen die nooit in een ander land hebben gewoond?

41. Bent u door uw migratie naar Nederland succesvoller/ minder succesvol in het leven?

42. Kijkt u sinds u in Nederland heeft gewoond anders aan tegen het leven in Marokko?

43. Hoe kijkt u nu aan tegen uw leven in Nederland?

44. Wilt u voor de rest van uw leven in Marokko blijven wonen?

Vragenlijst expert

Feitelijke gegevens:

1. Wat is uw naam?
2. Wat is uw beroep?
3. Hoe lang voert u dit beroep al uit?
4. In hoeverre heeft u te maken met migranten die naar Marokko remigreren?
5. Kunt u uw ervaringen met deze remigranten beschrijven? (Een voorbeeld geven van uw werkzaamheden)

Factoren die belemmeren of bijdragen aan remigratie:

6. Waarom denkt u dat Nederlandse Marokkanen willen remigreren?
7. Welke factoren dragen bij aan remigratie?
8. Welke factoren belemmeren een remigratie?

De rol van communicatie:

9. Hoeveel contact heeft een remigrant nog met Nederland?
10. Met wie hebben ze contact?
11. Welk doel heeft het contact?
12. Begrijpt de remigrant het bericht uit Nederland altijd?
13. Wat doet een remigrant als hij iets niet begrijpt?
14. Wat kan er verbeteren in het contact met remigranten?

Interculturele competenties:

15. In hoeverre veranderen mensen door migratie en remigratie?
16. Is het gemakkelijker voor een remigrant zich aan te passen aan Marokko dan eerder aan Nederland?
17. Voelt een remigrant zich Marokkaans/ Nederlands/ beide/ geen van beide?
18. In hoeverre merk je in Marokko dat iemand een remigrant is?
19. Hebben remigranten andere eigenschappen dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond?
20. Zijn remigranten over het algemeen gelukkig met de keuze om te remigreren?

Bijlage 2: Interviews

Interview 1

7 juni 2011 – Berkane, Marokko

Remigrant 1: R1

- Hoe oud bent u?

'Ik ben 64 jaar oud.'

- En welke talen spreekt u? Nederlands dus nog wel, en verder?

'Ik spreek maar een beetje Nederlands, omdat ik het niet zo vaak meer spreek. Het is dus een beetje moeilijk. Verder spreek ik Arabisch en Berbers, geen Frans.'

- Heeft u een Marokkaans en Nederlands paspoort?

'Ik heb een Marokkaans paspoort, geen Nederlandse.'

- Welke jaren heeft u in Nederland gewoond?

'In 1970 ben ik naar Holland gegaan en ik geloof dat ik in 1983 ben teruggegaan.'

- Kunt u iets vertellen over hoe u zich Holland herinnert?

'Toen ik in Holland was, had ik geen problemen. Maar sinds ik ben teruggekeerd zijn er problemen met de papieren. Kijk maar hoeveel mensen er nu zijn bij dit spreekuur, wel vijftig. Iedereen die in Holland is geweest heeft nu problemen. Bijvoorbeeld vrouwen hebben problemen, wanneer hun man overlijdt. Dit bureau moet blijven.'

- Wat voor werk deed u in Nederland?

'Die herinnering aan Holland is goed: daar had ik werk en was alles goed geregeld. Ik werkte in Kinderdijk in de metaalindustrie.'

- En hoe was dat? Was het zwaar werk?

'Ja, het was zwaar.'

- Was u met andere Marokkaanse mensen?

'Ja. Daar werkten meer Marokkanen. Ook had ik een Hollandse vriend, Willem. We werkten samen en deden daarnaast ook veel dingen samen.'

- Bent u nog bevriend met hem?

'Hij is nu helaas overleden.'

- Hoe heeft u de Nederlandse taal geleerd?

'Ik had nog vijf andere Hollandse vrienden. Door met hen te werken en omdat ik jong was, heb ik de Nederlandse taal goed geleerd. Maar nu zakt het wel weg hoor.'

- Waarom ging u naar Nederland?

'Ik ging naar Holland om te werken.'

- En waarom dan Nederland?

'De keuze voor Holland heb ik gemaakt omdat daar werk voor mij was, maar ook omdat er een democratie was en het recht goed geregeld was. Er kwamen mensen uit allerlei landen naar Holland: Turken, Spanjaarden, Grieken en Marokkanen. Holland was een heel goed land, het was perfect.'

- Was u gelukkig in Holland?

'Ja, ja.'

- Maar toch bent u terug gegaan.

'Nu ben ik oud en ik wil graag in Marokko wonen.'

- Toen u in Holland woonde, had u toen al bedacht ooit weer terug te gaan?

'Ik werd ziek.'

- Als u niet ziek was geworden, was u dan in Nederland gebleven?

'Toen ik ziek werd in 1980 zei de dokter dat ik maar terug moest gaan, omdat het Marokkaanse klimaat beter voor me zou zijn. Altijd als ik op vakantie in Marokko was, voelde ik me goed. Als ik dan terug ging naar Nederland, ging het slecht met me. Dus ben ik terug gegaan en nu gaat het wel weer goed.'

- Vond u het moeilijk om terug te gaan? Misschien omdat de gezondheidszorg in Nederland beter geregeld is?

'Ik miste wel de goede gezondheidszorg van Nederland toen ik terugging naar Marokko. Ziekenhuizen zijn beter in Nederland dan in Marokko. Er is geen land waar de gezondheidszorg zo goed is als in Nederland!'

- En nu hier in Marokko, heeft u veel vrienden en familie hier?

'Nu ik terug ben in Marokko, ga ik weer om met mijn oude vrienden. Dat maakt me wel gelukkig.'

-Heeft u vaak contact met Nederland? Met wie?

'Ik heb nog wel contact met de vrienden uit Nederland, maar alleen als ik in Nederland op bezoek ben. Ik bel ze bijvoorbeeld niet. Wel krijg ik brieven van de Nederlandse overheid, van het GAK, de SVB...'

- Krijgt u vaak post van de overheid?

'Die brieven gaan altijd maar door. Ik krijg ook AOW, daar krijg ik ook post over.'

- Begrijpt u die?

'De brieven zijn in het Nederlands, die begrijp ik niet. Dan moet ik naar het SSR. Soms zijn de brieven ook in het Frans, maar die begrijp ik ook niet goed. Het is altijd moeilijk. Als het SSR dicht gaat, zou ik me geen raad weten, dan raak ik echt in de problemen. Mensen moeten geholpen worden, dus dit bureau moet blijven.'

- Als de SVB de brieven in uw taal zouden schrijven, zou u het wel begrijpen toch?

'Ja natuurlijk. Maar voor Nederland is het te moeilijk om de brieven in het Arabisch te schrijven.'

- Kunt u iets over uzelf vertellen, wie u bent? Bent u veranderd, omdat u in Nederland heeft gewoond?

'Sinds ik terug ben in Marokko voel ik me niet anders dan in Nederland. Ik ben niet veranderd.'

- Voelt u zich Hollands?

'Een beetje. In Holland was ik om te werken. Ik heb geen Hollands paspoort. Als ik op vakantie wil naar Holland moet ik een visum aanvragen. Ik moet daarvoor eerst naar Rabat en het is heel moeilijk. Als ik erover denk om naar Nederland te gaan, om vrienden en familie op te zoeken, haak ik alweer af als ik bedenken dat ik daarvoor eerst naar Rabat moet gaan om een visum te regelen. Het is te moeilijk om dat in Rabat allemaal te regelen.'

- Heeft u een vrouw en kinderen?

'Ja, een vrouw. Ik heb negen kinderen, van wie er een paar in Europa wonen. Ik ben in 1973 getrouwd, in Marokko. Daarna gingen we weer terug naar Nederland, waar we ook twee kinderen hebben gekregen.'

- *Wilt u altijd in Marokko blijven wonen?*

'Ik woon nu in Marokko, ik denk dat ik hier altijd blijf wonen. Als ik naar een ander land ga, dan naar Holland.'

- *Waarom zou u ergens anders willen wonen?*

'Er wonen daar familieleden, vrienden en je krijgt een uitkering in Holland. Marokko is één, maar Nederland is twee.'

- *Zien mensen hier u als Hollands?*

'Ik vind een democratie en goede rechten normaal, omdat ik Holland heb gewoond. Daaraan merken mensen dat ik in Holland heb gewoond. Holland is netjes en mooi, maar eigenlijk wel een beetje klein.'

- *Dus u heeft goede herinneringen?*

'De herinnering aan Holland blijft altijd goed, dus dat is soms wel moeilijk als je hier in Marokko zit.'

Interview 2

7 juni 2011 – Berkane, Marokko

Remigrant 2: R2

- *Hoe oud bent u?*

'Ik ben inmiddels 68 jaar oud en ben sinds 1997 weer terug in Marokko. Nederland zit nog altijd hier in mijn hart.'

- *Heeft u ook nog een Nederlands paspoort?*

'Ik heb ook nog een Nederlands paspoort. Mensen hier vinden mij ook een Hollander. "Die meneer ***, da's een Hollander" zeggen ze over mij. Ik vind dat leuk, ik vind het ook leuk dat er mensen zoals jij vanuit Nederland hier naartoe komen. Vroeger toen ik Nederland woonde, was ik juist 'de Marokkaan'.'

- *Hoeveel jaar heeft u in Nederland gewoond?*

'Ik ben in 1988 naar Nederland gekomen, ik woonde toen in Sas van Gent. Het leven was toen heel rustig en ik woonde tussen de Hollanders. Ik was bevriend met de baas in Sas van Gent, meneer Leegwater, maar die is nu dood. Dat was een hele lieve man, echt waar. Hij zei tegen mij dat ik de Nederlandse taal moest leren.'

- *En dat heeft u gedaan.*

'Dus keek ik naar de Nederlandse televisie en niet naar de Franse. Ik kwam ook vaak bij hem thuis, waar we dan Nederlands spraken. Zo heb ik de taal geleerd.'

- *Wat voor werk deed u in Nederland?*

'Ik heb in de zandindustrie gewerkt, met fosfaat. Dat is wel toevallig, want vroeger kwam fosfaat uit Marokko.'

- *Had u veel vrienden in Nederland?*

'Met veel collega's was ik bevriend, ik ging ook altijd overal mee naar toe.'

- Ging u alleen naar Nederland om te werken?

'Ik ben naar Nederland gegaan om te werken. Op een bepaald kreeg ik een tennisarm, waaraan ik geopereerd ben. Maar dat is niet helemaal goed gegaan. Mijn arm was krom en ik kon er niet meer mee werken. Ik wist niet wat ik er mee moest doen en de mensen om mij heen konden me ook niet zo goed helpen. Toen ben ik naar een andere dokter gegaan, dokter Korwij. In de tussentijd had ik al een jaar in de ziektewet gelopen. Deze dokter zei tegen mij dat ik weer geopereerd moest worden, maar dat duurde nog zes maanden. Uiteindelijk hebben ze me geopereerd, waarbij ik gedeeltelijk werd verdoofd. Toen de verdoving uitgewerkt was, had ik mijn arm terug! Maar toen kon ik nog niet meteen weer aan het werk, ik heb eerst nog ongeveer drie maanden fysiotherapie gehad. Dus al met al heb ik bijna twee jaar in de ziektewet gezeten. Toen heb ik besloten dat ik terug zou gaan naar Marokko. Mijn ouders leefden ook nog, dus ik wilde wel terug. Maar ik kom wel zeker twee keer per jaar nog in Nederland. Ik heb een paspoort, dus dat is heel gemakkelijk.'

- Wat vond u het mooiste aan Nederland?

'De mooiste tijd uit mijn leven was die in Nederland. Ik houd van Nederland, echt waar. Ik werkte er, ging 's avonds uit... Eerlijk is eerlijk, ik heb mijn beste tijd gehad in Nederland.'

- Miste u niks uit Marokko?

'Ik miste er niks uit Marokko, eigenlijk ligt mijn hart nu nog in Nederland. Elke avond als ik naar bed ga, denk ik aan Nederland.'

- Wilt u misschien zelfs weer terug?

'Ik zou wel terug willen, maar in Nederland is nu best veel discriminatie. Dat is hier in Marokko niet, dus dat is beter. Mijn kinderen wonen ook allemaal in Nederland, alleen mijn vrouw en ik wonen hier in Marokko. Ik ga vaak terug naar Nederland, ook om mijn kinderen te zien. Maar ik houd gewoon echt van Nederland.'

- Heeft u vaak contact met uw kinderen?

'Ik heb er ook nog wel wat vrienden en collega's, waar ik contact mee onderhoud. En natuurlijk heb ik veel contact met mijn kinderen. Ik vind het jammer dat ik hen allemaal niet zo vaak zie.'

- Heeft u ook kleinkinderen?

'Ik heb ook een kleinkind, in Breda. Heel lief, een meisje. Mijn ene kind werkt in Terneuzen, mijn zoon werkt in een café. De ander werkt bij de Amstel.'

- Krijgt u ook brieven van de overheid?

'Ik krijg ook nog veel brieven uit Nederland, van de overheid. Over verzekeringen, over de AOW, over van alles eigenlijk.'

- Begrijpt u die allemaal?

'Vroeger waren al die brieven in het Nederlands, nu zijn ze soms ook in het Frans. Ik kan ze soms wel lezen, maar ik spreek beter Nederlands dan dat ik het kan lezen. Sommige losse letters begrijp ik wel, maar niet alles. Dan ga ik hier naar iemand toe die me daarbij kan helpen en zo komt het altijd wel weer goed. Tja, toen ik in Nederland werkte was het belangrijker dat ik de taal sprak dan dat ik kon lezen en schrijven.'

- Kunt u iets zeggen over uw karakter, hoe bent u?

'Mijn karakter is altijd zachtaardig geweest. Ik houd van lachen en praten, dat is nooit anders geweest.'

- *Was u anders geweest als u niet in Holland had gewoond?*

'Het wonen in Nederland heeft daar geen invloed op gehad. In Nederland rijdt iedereen netjes, hier niet. Ik rijd wel altijd netjes, dus dat is wel een beetje Nederlands aan mij.'

- *Dus u bent nog wel een beetje Nederlands.*

'Ja. Ook als ik ergens naar een kantoor ga om papieren in orde te laten maken, voel ik me een beetje Nederlands. Ik wil dan dat iets geregeld wordt, maar dat doen ze hier niet. Ik wil dan dat het op de Nederlandse manier gaat, maar dan zeggen te tegen mij: "Meneer ***, dit is Marokko, geen Nederland." Van mij mogen er ook wel meer Nederlanders naar Marokko komen, zodat het hier een beetje verandert. En dan gooien we die mensen van hier maar richting de Sahara. Als hier wat meer Nederlanders in de kantoren zitten, hoef je niet zo lang te wachten en krijg je gewoon je papieren. De mensen hier zien mij ook echt als een Hollander.'

- *Vindt u het vervelend dat mensen u als Hollander zien hier?*

'Daar ben ik eigenlijk wel trots op. Ik vind het ook niet goed dat de straten in Marokko zo vuil zijn, in Nederland is alles proper. Zo maak ik de straat voor mijn huis vaak schoon en dan zegt de buurman: "O, de Hollander is weer aan het schoonmaken." Ik zeg dan: "Ja, beter dan een Marokkaan die alle papertjes maar op de straat gooit!" Haha! Ik vind dat de buurman maar een keer een visum moet aanvragen en naar Nederland moet gaan. Dat heeft hij wel eens gedaan en toen hij terug kwam zei hij tegen mij dat hij vindt dat Marokko honderd jaar achter ligt op Europa. Dus misschien is Marokko over honderd jaar wel zo als Nederland.'

- *Denkt u dat succesvoller bent geworden door uw leven in Nederland?*

'Ik ben blij dat ik naar Nederland ben gegaan. De mensen die het niet gedaan hebben, zijn nu vaak ook arm. Iedereen had vroeger naar Nederland moeten gaan, dat zou goed geweest zijn voor ze. Net als voor mij, het was goed.'

- *Dus u heeft geen spijt dat u naar Nederland bent gegaan?*

'Ik heb totaal geen spijt!'

Interview 3

7 juni 2011 – Berkane, Marokko

Remigrant 3: R3

- *Hoe oud bent u?*

'Ik ben geboren in 1959, ben nu dus 52 jaar oud.'

- *Bent u hier geboren?*

'Ik ben geboren in Nador.'

- *Heeft u nog een Nederlands paspoort, of alleen een Marokkaanse?*

'Ik heb geen Nederlands paspoort, alleen een Marokkaanse.'

- *Hoe lang heeft u in Nederland gewoond?*

'Vanaf 1983 tot 2003 heb ik in Nederland gewoond.'

- *Dat is een hele tijd. Kunt u iets vertellen hoe u zich Nederland herinnert?*

'Nu ben ik terug, maar ik vind het wonen in Nederland eigenlijk beter.'

- *Waarom vindt u Nederland beter?*

'Het leven was daar goed, het werken en het wonen.'

- *Wat voor werk deed u?*

'Ik werkte in Nederland als schilder en schoonmaker in Amsterdam.'

- *Had u veel vrienden en familie in Amsterdam wonen?*

'Veel familie en vrienden wonen nog altijd in Amsterdam, die heb ik nu al bijna acht jaar niet meer gezien.'

- *U bent niet meer teruggeweest?*

'Ik ben sinds ik teruggekeerd ben niet meer teruggeweest in Nederland. Ik heb wel geprobeerd om een visum te regelen, maar dat is niet gelukt.'

- *Had u veel Marokkaanse vrienden, of juist Nederlandse?*

'Alle vrienden die ik had in Amsterdam, kwamen net als ik uit Marokko om in Amsterdam te werken. Zij waren mijn collega's, maar ook mijn vrienden.'

- *Hoe heeft u de Nederlandse taal geleerd?*

Af en toe gingen we naar een buurthuis en op het werk praatten we ook Nederlands, zo heb ik de taal geleerd. Niet via de officiële weg, via een school.'

- *Dacht u toen u naar Nederland kwam dat u terug zou gaan naar Marokko?*

'Toen ik in 1983 naar Nederland kwam dacht ik vijf of zes jaar te blijven. Ik zou geld sparen, daarna terug gaan naar Marokko en daar werk zoeken. Maar later veranderde mijn plan, ik wou ik graag in Nederland blijven. Maar toen kwam ik in de problemen met justitie en kreeg ik geen verblijfsvergunning. Toen ben ik teruggestuurd naar Marokko.'

- *Dat vond u dus niet leuk.*

'Nee. Dat vond ik niet leuk natuurlijk.'

- *Had u toen u in Nederland leefde veel contact met de mensen hier in Marokko?*

'Toen ik in Nederland woonde, had ik nog wel veel contact met Marokko. Mijn familie, mijn ouders en broer woonden allemaal nog in Marokko.'

- *Miste u uw familie?*

'Ik ging één keer per jaar op vakantie naar Marokko om hen te zien, want ik miste ze wel. Dat kostte best veel geld, maar dat had ik er voor over.'

- *En nu bent u terug. Hoe ziet uw leven er hier uit?*

'Hier in Marokko werk ik niet, dat kan ik niet.'

- *Qua gezondheid niet?*

'Mijn gezondheid is daarvoor te slecht.'

- *Dat is wel moeilijk dan zeker?*

'Dat is wel heel lastig.'

- *Zou u nog graag in Nederland wonen?*

'Het liefst zou ik nog gewoon in Nederland wonen, maar ja, dat gaat ook niet.'

- *Hebt u nog veel contact met Nederland?*

'Ik heb nog wel contact met Nederland, met de familie die daar woont.'

- *Hoe heeft u contact, belt u ze?*

'Contact met hen heb ik via de telefoon, dat gaat het snelst en het makkelijkst.'

- *En met de overheid?*

'Ook krijg ik veel brieven uit Nederland, van de overheid.'

- *U spreekt goed Nederlands. Begrijpt u de brieven?*

'Die brieven zijn vaak in het Nederlands, maar die begrijp ik goed. Ik kan goed Nederlands praten en lezen, alleen het schrijven is soms moeilijk.'

- *Vindt u ook dat u veranderd bent doordat u in Nederland hebt gewoond?*

'Ik ben wel veranderd doordat ik in Nederland heb gewoond.'

- *Kunt u daar iets over vertellen?*

'In Nederland is een goede gezondheidszorg en heb je veel vrijheid. Hier kan ik niet werken, dat kon daar wel. Ik ging daar uit met vrienden en sporten. Dat soort dingen heb je in Nederland, maar niet in Marokko. Marokko komt wel wat te kort, ik mis die dingen wel.'

- *Vond u het moeilijk om hier weer te leven?*

'Het was moeilijk toen ik terug kwam naar Marokko. Ik had vroeger wel vrienden hier, maar ik heb twintig jaar in Nederland gewoond. Die vrienden zijn nu allemaal verhuisd en ik word gezien als een buitenlander.'

- *Ze zien u als Nederlander?*

'Mensen zien mij als een Nederlander en dat is niet goed.'

- *Voelt u zich anders dan de mensen hier?*

'Ik heb ook een ander karakter dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond. Mensen die weten hoe het is om in Europa te leven hebben een ander karakter dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond.'

- *Kunt u daar een voorbeeld van geven?*

'Dingen die ik Marokko gebeuren, vind ik slecht, maar zij vinden het normaal.'

- *Vond u uw werk in Nederland leuk?*

'Tuurlijk.'

- *Kunt u niet hier nog een beetje schilderen?*

'Ik schilder nog wel eens, nu ik terug ben in Marokko. Maar door mijn slechte gezondheid kan ik niet langer dan twee uur achter elkaar werken.'

- *Was alles in Nederland goed?*

'In Nederland was het beter geregeld, daar kon je gewoon medicijnen krijgen van je ziekenfonds. Hier in Marokko niet, hier moet je eerst betalen. Mijn vrouw is nu bijvoorbeeld ziek. Dan moet ik eerst naar Rabat reizen, om daar naar een dokter te gaan. In Nederland ga je dan naar de dokter, leg je uit wat het probleem is en kun je de medicijnen ophalen bij de apotheek. Hier moet je eerst heel lang wachten en dan krijg je medicijnen. Maar van die medicijnen krijg je vaak weer andere klachten. Je gaat naar de dokter met één klacht en daarna heb je ineens zeven klachten.'

- *Heeft u spijt dat u naar Nederland bent gegaan?*

'Ja.'

- *Hoe had uw leven er uit gezien als u niet naar Nederland was gegaan?*

'Dat is lastig te zeggen. Ik was jong toen ik naar Nederland ging. Ik kreeg er werk, had een auto en had geen problemen. In Nederland was het ook geen probleem als je je paspoort kwijt was, dan vroeg je gewoon een nieuwe aan. Dat is allemaal goed geregeld, maar dat is het niet in Marokko. Nederland was goed.'

Interview 4

7 juni 2011 – Berkane, Marokko

Remigrant 4: R4

- *Wanneer bent u geboren?*

'Ik ben geboren in 1959 in Nador.'

- *Welke talen spreekt u?*

'Ik spreek Arabisch, Berbers en dus een beetje Nederlands.'

- *Wanneer heeft u in Nederland gewoond, in welke jaren?*

'In 1986 ben ik naar Nederland gegaan en in 2006 ben ik weer teruggekomen in Marokko.'

- *Dat is nog niet zo lang geleden. Wat herinnert u zich van Nederland?*

'Als ik aan Nederland denk, dan vind ik dat het heel anders is dan hier.'

- *Wat voor werk deed u?*

'Ik heb gewerkt in Nederland, bij een schoonmaakbedrijf in Amsterdam, Den Haag en IJmuiden. Ik werkte via uitzendbureaus en er was heel veel werk.'

- *Had u veel Nederlandse vrienden of had u Marokkaanse vrienden?*

'Ik had vrienden die uit Marokko kwamen, vrienden die uit Suriname kwamen en Nederlandse vrienden.'

- *Heeft u de taal geleerd op uw werk?*

'Ik ben wel naar Nederlandse les geweest, maar eigenlijk leerde ik de taal sneller door te werken. Dan had je iets nodig en dan moest je dat in het Nederlands vragen.'

- *U ging naar Nederland om te werken. Had u al bedacht dat u weer terug zou gaan naar Marokko?*

'Ik ben in Nederland getrouwd. Maar mijn vrouw en ik kregen problemen, zijn gescheiden en toen had ik geen verblijfsvergunning meer. Maar ik was wel gelukkig in Nederland, ik had er wel willen blijven. Het was zeker geen vrijwillige keuze om terug te gaan naar Marokko.'

- *Had u veel contact met Marokko toen u in Nederland woonde?*

'In Nederland had ik nog veel contact met Marokko, met mijn vader en moeder.'

- *Hoe was het om weer terug te komen in Marokko?*

'Toen ik terugkeerde naar Marokko, ben ik hier weer getrouwd. We hebben toen een huis gekregen. Ik heb last gekregen van mijn hart, ben een beetje ziek. Dat is erg moeilijk, want medicijnen kosten erg veel geld. Eigenlijk moet ik geopereerd worden, maar daar heb ik het geld niet voor. De gezondheidszorg in Nederland is beter, daarom ben ik vandaag ook bij het SSR. Ik wil vragen of ik vanuit Nederland een beetje geld kan krijgen.'

- *Lastig. Heeft u nu nog veel contact met Nederland?*

'Ik heb nog wel eens contact met mensen uit Nederland.'

- *Ook met de overheid?*

'Met de overheid niet, want ik krijg pas in 2024 mijn pensioen. Daar moet ik dus nog wel even op wachten.'

- *Ja, dat duurt nog wel even. Krijgt u verder wel eens post uit Nederland?*

'Ik krijg wel eens email uit Nederland, van vrienden en familie. Ook bellen we met elkaar.'

- *Gaat u ook nog wel eens op vakantie naar Nederland?*

'Ik wil er graag weer naar toe... Er was een brief, die was gekomen bij familie in Nederland. Dat ging over een verblijfsvergunning voor mij, ik mocht het opnieuw aanvragen. Ik heb daar een antwoord op geschreven en heel lang gewacht.'

- *En nu?*

'Maar nu weet ik niet wat ik moet doen.'

- *Vindt u dat veranderd bent doordat u in Nederland hebt gewoond?*

'Ik ben niet veranderd door mijn tijd in Nederland. Ik woonde zes jaar bij een Joodse vrouw, een hele leuke vrouw. Alles kreeg ik van haar: eten, onderdak...'

- *Zou u nog in een ander land kunnen wonen?*

'Als ik in een ander land dan Marokko zou wonen, dan was het Nederland. Ik ga niet naar een ander land, dan moet je de taal en de cultuur weer leren. Het is of Marokko, of Nederland.'

- *Heeft u spijt dat u naar Nederland bent gegaan?*

'Ik vind het jammer dat ik niet meer in Nederland woon, het liefst had ik daar altijd gewoond.'

Interview 5

7 juni 2011 – Berkane, Marokko

Remigrant 5: R5

- *Kunt u iets over uzelf vertellen?*

'Ik ben 46, bijna 47 jaar oud en heb twintig jaar in Nederland gewoond. Ik heb voornamelijk in Venlo gewoond, daar heb ik ook twee dochters. Ook heb ik gestudeerd in Nederland, namelijk in Eindhoven. Ik heb de hbo opleiding Maatschappelijk Werk & Dienstverlening daar gedaan. Daarnaast ben ik beëdigd vertaler, ik ben geregistreerd bij de Rechtbank Roermond. Ik ben nooit maatschappelijk werker geworden. De opleiding heb ik wel afgerond, maar professioneel is het niet iets voor mij gebleken. Ik heb meer een hart voor talen. De studie was ook niet mijn eerste keuze, het was een beetje opgelegd: ik kon niet kiezen wat ik wilde. Mijn eerste keuze was Vertalen op het Instituut voor Vertalers in Maastricht, maar dat bleek niet rendabel voor het arbeidsbureau. Ik kon wel gesubsidieerd MWD doen, dus vandaar. Ik betreur het niet, het was een leuke opleiding.'

- *Heeft u een Nederlands en Marokkaans paspoort?*

'Ik heb een Nederlands en Marokkaans paspoort.'

- *Wanneer bent u teruggekomen naar Marokko?*

'Op dit moment ben ik zoekende. Ik ben voornemens om terug te gaan naar Marokko, maar zit nog in de overgangsfase. Ik ben al dik twee jaar bezig met remigreren, maar het is nog niet helemaal definitief.'

- *Waar ligt dat aan? Is het de afweging of u wel echt terug wilt?*

'Beide landen zijn leuk en de keuze is best moeilijk.'

- *Want in Nederland heeft u een sociaal netwerk...*

'Ik heb twee dochters in Nederland, vrienden collega's: een heel sociaal netwerk.'

- *Waarom bent u in eerste instantie naar Nederland gegaan?*

'Ik ben ooit vanuit Marokko naar Frankrijk gegaan, daar was ik student. Toen ben ik naar Nederland gekomen voor gezinshereniging en studie, naar mijn vrouw. We zijn inmiddels gescheiden.'

- *Was of bent u gelukkig in Nederland?*

'Ik ben best wel gelukkig geweest in Nederland, heb daar leuke tijden gehad.'

- *Wat zijn voordelen van Nederland?*

'In Nederland ben ik gevormd. Het is allemaal netjes geregeld daar, wat betreft opleiding en studie is het wel een paradijs. Wat je hebt aan studiemogelijkheden is niet te vergelijken met Marokko. Men heeft veel keuzes qua ontplooiing en sociale ontwikkeling, professioneel is het gewoon ideaal. Het minpunt van Nederland is het klimaat. Daardoor kon ik me nooit voor honderd procent aanpassen. Maar ook de geografie is beperkt, het landschap is te sober. Het is eentonig: de structuur van de straten, de gebouwen zijn één...dat bedrukt een beetje. Als je hier in Marokko bent opgegroeid, met alle chaos die je nu ziet en alle kleuren, dan mis je dat als je in Nederland bent. Dus de uniformiteit, de eentonigheid speelt een grote rol bij mijn remigratie.'

- *En de Nederlandse samenleving?*

'Ook de Nederlandse samenleving is de laatste tien jaar behoorlijk veranderd. Dat speelt ook een rol, die laatste ontwikkelingen. De komst van de PVV en het mediacircus daar omheen. Het wordt allemaal te veel.'

- *Voelt u zich daardoor aangesproken?*

'Ik voel me er ook door aangesproken. Ik kan nauwelijks Nederlandse tv kijken, zonder er iets over te zien.'

- *Dus u kijkt weinig Nederlandse televisie?*

'Als ik in Nederland ben, kijk ik geen Nederlandse televisie. Ik kijk wel wat leuke programma's zoals De Wereld Draait Door en Pauw & Witteman, maar verder kijk ik vooral naar Engelse en Franse zenders.'

- *Dus dat zijn redenen om te remigreren?*

'Ook de politieke ontwikkeling is een duidelijk motief om te remigreren.'

- *Vindt u het een moeilijk besluit?*

'Het blijft een moeilijk besluit.'

- *Heeft u hier familie wonen?*

'Ik heb hier niet veel familie, alleen mijn vader. Sinds één week ben ik hier getrouwd, dat is wel een behoorlijke verandering. Het kon niet in Nederland, omdat de gezinshereniging is stopgezet. En tja, wat moet een autochtone vrouw met een Marokkaan, gezien de media ontwikkelingen? Dus er zijn weinig mogelijkheden, je bent gedoemd alleen te blijven. Dat heb ik wel ervaren het laatste decennium. De enige mogelijkheid om weer een gezin te starten is remigreren. Het is niet alleen sociaal en psychisch, maar dus ook technisch. Je kan geen vrouw meer overhalen, dat is door de eisen en voorwaarden onmogelijk gemaakt. Ik begrijp dat het moet stoppen, maar ik zit ermee.'

- Hoe denkt u dat het straks gaat met het contact?

'Als ik geremigreerd ben, zal ik zonder meer veel contact houden met Nederland, mijn dochters blijven waarschijnlijk in Nederland wonen. Ik ga niet voor de remigratiewet, want dan is de keuze om te remigreren definitief. Dat vind ik eng. Ik heb liever remigreren met behoud van mijn Nederlandse identiteit.'

- Zou u veel contact houden met Nederland?

'Ik ben beëdigd vertaler in Nederland, dus ik zal ook professionele contacten onderhouden met Nederland. Ik wil het gemak van het reizen blijven behouden, ik wil gewoon een Nederlander blijven. Ik ga proberen hier in Marokko te werken als vertaler, het lijkt een gat in de markt. Het is moeilijk om te realiseren, maar dan zal ik de eerste Nederlandse vertaler zijn in Marokko. De inschrijving en registratie hier in Marokko is een chaos. Ik ben er al twee jaar mee bezig.'

- Voelt u zich Nederlands?

'Ik voel me behoorlijk Nederlands, een beetje fifty-fifty. Ik heb mijn eerste twintig jaar in Marokko gewoond, inclusief mijn jeugd dus. Ik heb ook twintig jaar in Nederland gewoond, dus het is echt fifty-fifty. Ik ben best trots op mijn Nederlandse invloed, ben blij met de verrijking.'

- Merkt u het ook aan uw karakter?

'Ik ben blij dat ik de Nederlandse mentaliteit, vorming en constructie heb meegemaakt, daar ben ik heel blij mee.'

- Merkt u verschil met mensen die nooit in Nederland hebben gewoond?

'Je merkt verschil met mensen die alleen in Marokko hebben gewoond, daarom ben ik blij. Als ik nooit naar Nederland was geweest, dan had ik in de mono culturele samenleving geleefd.'

- Nu kijkt u anders aan tegen de culturen?

'Nu zie ik de voordelen van andere culturen. Ik kan nu abstraheren over de multiculturele wereld.'

- Denkt u dat het moeilijk is om u hier weer helemaal aan te passen?

'Het is moeilijk om je hier weer aan te passen in Marokko, het is geen makkelijke stap.'

- Wat is er lastig?

'Het systeem is anders, de papierwinkel van Nederland bestaat niet in Marokko. De transparantie van Nederland mis ik hier een beetje in de politiek en het bestuur. Het is hier best een chaos.'

- En het sociale leven hier, ziet u daar ook tegenop?

'Maar het sociale leven is hier beter dan in Nederland, hier leeft het meer. Ik heb een voorkeur voor de sociale chaos van Marokko. Misschien komt dat omdat hier mijn roots liggen, iemand die in Nederland geboren is zal niet dezelfde opvatting hebben als ik. Die zou zich hier nooit kunnen aanpassen.'

- Ik vraag me dat af...

'Mijn dochters van 16 en 17 vinden Marokko bijvoorbeeld wel leuk, maar als toerist voor vier of vijf weken. Maar hier leven, nee.'

Expert 1: E1

- Kun je iets vertellen over wat je hier op kantoor doet?

'Ik ben de coördinator van Stichting Steun Remigranten. Ik geef leiding aan het personeel hier. De stichting houdt zich bezig met advies geven op sociaal juridisch gebied aan mensen die ooit in Nederland gewoond en gewerkt hebben. Dat doen we op drie niveaus: alles wat te maken heeft met de Nederlandse sociale zekerheid, familierecht en vreemdelingenrecht.'

- Hoe lang werk je hier zelf al?

'Ik werk hier sinds juni 1999 en de organisatie op zich bestaat al ruim 22 jaar.'

- Heb je enig idee waarom de meeste mensen terug komen naar Marokko?

'De redenen waarom mensen terugkomen naar Marokko verschillen heel erg. Sowieso is de eerste generatie naar Nederland gegaan met het idee tijdelijk te gaan, wat geld te verdienen en daarna weer terug te keren naar Marokko. Dat is één groep. Een deel van die mensen is al in de jaren zeventig weer teruggekomen. Voor een deel heeft dat te maken met de sociaaleconomische crisis die Nederland gekend heeft begin jaren tachtig. Er zijn toen heel veel Nederlandse bedrijven failliet gegaan en veel ongeschoolde arbeiders kwamen zonder werk te zitten. Een deel van de mensen was in Nederland en had een tijdelijk arbeidscontract en die contracten werden vaak beëindigd. De regering dacht toen dat die mensen tegen hun zin in Nederland zaten en het beste is dat ze gewoon terug kunnen keren naar het land van herkomst. Toen is in 1985 de remigratie uitkering tot stand gekomen. Mensen die arbeidsongeschikt verklaard waren, konden gewoon terug naar het land van herkomst.'

- En tegenwoordig?

'En nu merk je, zeker als mensen gepensioneerd zijn, dat de mensen terug keren. Zeker de eerste generatie. Voor deze mensen is het moeilijk een definitieve keuze te maken om terug te keren, omdat ze al kinderen en kleinkinderen in Nederland hebben en daarom kiezen heel veel mensen ook voor het pendelen.'

- Wat zijn dan de voordelen van Nederland en wat van Marokko?

'Het nadeel voor deze groep is dat er in Marokko geen sociale zekerheid is, er is geen ziektekostenverzekering. En hoe ouder je wordt, hoe meer aanspraak je maakt op ziektekosten. We maken in de praktijk mee dat mensen terug zijn gekomen met behulp van de remigratie uitkering, zij zijn noch in Nederland, noch in Marokko verzekerd. Als ze dan bijvoorbeeld iets met de nieren of het hart krijgen, kunnen ze daarvoor de kosten niet betalen. Dat is erg triest.'

- Maar wat trekt er dan aan Marokko?

'Maar voor de eerste groep was het een droom om weer terug te keren naar Marokko, dat doel hebben ze zichzelf vooraf gesteld. Kortom: in Nederland had je dus goede voorzieningen, die heb je in Marokko niet. Omgekeerd heb je in Marokko veel zon, natuur en in de meeste gevallen familie.'

- Hebben remigranten nog veel contact met Nederland?

'Remigranten hebben nog heel veel contact met Nederland.'

- Met wie en hoe?

'Met vrienden, met familie. Veel hebben kinderen in Nederland achtergelaten. Dat is een nadeel voor mensen die gebruik maken van de remigratiewet, zij zijn hun verblijfsvergunning kwijt. Dan moet je dus elke keer een visum aanvragen. Het grootste gedeelte van de Marokkanen die in Nederland wonen, komen uit dit gebied. Wil je een visum aanvragen, dan moet je naar Rabat. Dat is zo acht of

negen uur reizen. Dan kom je daar en is het nog maar de vraag of je een visum krijgt of niet. Dus het wel lastig voor die groep, de functionaliteit is er niet meer tussen Nederland en Marokko.'

- En hebben mensen veel telefonisch contact?

'Mensen hebben veel telefonisch contact met Nederland en tegenwoordig ook via internet, bijvoorbeeld via MSN of Skype. Heel veel mensen kijken ook nog Nederlandse televisie.'

- En met de overheid? Belasting, SVB...

'Nederland is natuurlijk ook sterk in correspondentie. Facturen...voor elke mededeling moet er een mailing de deur uit. Ik hoor wel eens van mensen dat ze zijn weggegaan vanwege al die post, maar dat blijft ze achtervolgen.'

- Dat vindt men dus niet fijn.

'Dat is niet prettig voor ze. Ze zijn ook afhankelijk van anderen, die de post voor hen kan lezen. Daarnaast moeten ze ook nog vaak wat doen met die post. Moet je iets betalen, klopt het of niet, zulke dingen.'

- Denk je dat de meeste mensen hier heen komen met die post?

'Er zijn mensen die dit met hun familieleden regelen of ze komen naar ons. Of ze gaan naar het bureau van Sociale Zaken in Rabat. Wij hebben zo'n 13.000 hulpvragen, er zijn volgens mij ongeveer 17.000 remigranten in deze buurt, dus niet iedereen komt naar ons toe.'

- Wat doen die mensen dan? Redden zij zichzelf of negeren ze de brieven?

'De mensen die niet naar ons toe komen, krijgen oftewel problemen of ze gaan naar een vertaler in de buurt die hen ook helpt met het schrijven van brieven. Over het algemeen is de correspondentie in het Nederlands, wat het merendeel van de remigranten niet kan lezen.'

- Heb je een idee hoe dit verbeterd kan worden? Door brieven in het Arabisch te schrijven bijvoorbeeld?

'Maar ook al zijn de brieven in het Arabisch, dan begrijpen ze het nog niet. Er komt bijvoorbeeld een SVB beschikking waarin staat dat je bezwaar kan maken binnen zes weken. Veel mensen gaan dan zonder te kijken naar de inhoud van de beschikking of omdat ze deze niet begrijpen naar een publieksschrijver, die een bezwaarbrief schrijft. Dan wordt er in Nederland een reactie geschreven en gestuurd naar de remigrant. Daar staat in dat als je het niet eens bent met de goed- of afkeuring van het bezwaar, je naar de rechtbank moet. Dan doen ze dat soms ook nog, terwijl ze dus de inhoud van de beschikking niet eens begrepen... Wij vinden dan ook dat uitkeringsinstanties hun verantwoordelijkheid moeten nemen en hier ter plekke moeten zijn. Er zit al wel een bureau van Sociale Zaken, maar dat zit in Rabat.'

- Dat is onlogisch.

'Dat is dan weer te ver weg en bovendien maar op één plek in heel Marokko. En wij hebben ook nog maar geld tot het einde van dit jaar. Ik maak me grote zorgen.'

- Denk je dat mensen veranderd zijn doordat ze in Nederland hebben gewoond?

'Mensen die in Nederland hebben gewoond, zijn zeker veranderd wat betreft hun karakter. Er zijn Nederlandse invloeden. Bijvoorbeeld in het omgaan met Marokkaanse autoriteiten. Hier worden remigranten ervaren als lastengroep. Je kunt deze mensen niet zomaar wegsturen, ze moeten overtuigd worden.'

- Ze nemen niet zomaar genoeg met 'nee'.

'En afspraak is afspraak. Als een remigrant met iemand afspreekt, gaat deze er van uit dat de afspraak doorgaat. Ik denk ook wel dat ze een positieve invloed hebben hier, met datgene wat ze meegenomen hebben.'

- Ja? Op welke manier?

'Ze zijn voorstanders van veranderingen. Als een remigrant niet zomaar genoeg neemt met een nee, zal de andere persoon hier later nog eens over nadenken en daardoor misschien veranderen. Het is erg lastig voor een remigrant om je aan te passen in Marokko. Dingen gaan anders dan in Nederland. Om daar weer mee te leren omgaan, moet je dan wel geduld opbrengen. Het systeem ken je gewoon niet meer goed genoeg.'

- Denk je dat aanpassing in Marokko makkelijker is omdat ze het eerder hebben meegemaakt in Nederland?

'Dat is erg lastig. Maar doordat je het eerder hebt meegemaakt in Nederland, heb je nu wel de moed en het doorzettingsvermogen om niet zomaar op te geven. Als je in een nieuwe maatschappij terecht komt, weet je dat je doorzettingsvermogen moet hebben om je aan te passen.'

- Zijn remigranten gelukkig met de keuze om te remigreren of hebben ze spijt van de stap?

'Tien jaar geleden werd door een journalist de vraag gesteld of remigranten spijt hebben van hun keuze. Toen heb ik gezegd dat de meeste teruggekeerde Marokkanen spijt hebben van de remigratie. Ik denk dat daar niet veel in veranderd is. Mensen die terugkeren naar Marokko krijgen op een gegeven moment wel spijt. Om de redenen die ik eerder genoemd heb. Wat dat betreft is Marokko eigenlijk niet zo veranderd. Er is wel veel in beweging gezet de afgelopen jaren, de koning probeert wel bepaalde hervormingen door te voeren. Maar toch is de remigratie voor veel mensen uiteindelijk toch een teleurstelling.'

- Ja, dat is ook wat ik tot nu toe gehoord heb.

'Het is gewoon heel dubbel. Als ze in Nederland zijn, willen ze daar zo snel mogelijk weg. Want daar is ook een ontwikkeling gaande, Marokkanen krijgen veel negatieve aandacht. Maar als ze eenmaal hier zijn, vragen ze zich toch af of ze er wel goed aan hebben gedaan om te remigreren.'

Interview 7

8 juni 2011 – Berkane, Marokko

Remigrant 6: R6

- Kunt u iets vertellen over uzelf?

'Ik ben op 3 maart 1964 in Oujda, Marokko geboren. In 1975 gingen we naar Nederland, met de hele familie. Mijn vader had in Nederland werk gekregen. In 1983 ben ik teruggegaan naar Marokko om te trouwen met een leraar Frans. Samen hebben we vier kinderen en drie kleinkinderen. Mijn oudste zoon is 26 jaar en ik heb een dochter van 23, zij zijn allebei getrouwd. Mijn zoon woont in België en mijn dochter is getrouwd met een leraar Frans. En dan heb ik nog twee andere zoons van 17 en 11 jaar oud.'

- Hoe herinnert u zich Nederland?

'Wij zijn in de stad geboren, te Oujda dus en daardoor hadden we geen problemen om in Nederland te wonen. We gingen in Marokko ook al naar school en hadden een goed huis. We mochten sporten, we mochten alles doen. Dus eigenlijk was er geen verschil tussen Nederland en de plek waar we eerst woonden.'

- Dus het was geen hele grote verandering?

'Maar we kenden natuurlijk geen Nederlands en in die tijd waren er heel weinig Marokkanen in Alphen aan den Rijn. We moesten op een nieuwe school beginnen, waar je niemand kent. En er was wel een groot verschil tussen de school in Marokko en die in Nederland. In Marokko was men heel streng en dat was in Nederland niet zo, dat merkten we wel. Soms was dat niet leuk, want het betekende altijd wel dat we in Marokko goed les kregen. We letten goed op, want we waren bang om geslagen te worden. In Nederland maakte het niet uit als we een keer ons huiswerk niet hadden gemaakt, dat was wel raar voor ons. Ook was het in het begin moeilijk met de Nederlandse meisjes en jongens.'

- Maar dat is wel gegroeid?

'Wij mochten in Marokko niet met jongens spelen, dus als er in Nederland een jongetje naar je toe kwam om mee te spelen vonden we dat een beetje eng.'

- Heeft u de Nederlandse taal op school geleerd?

'De Nederlandse taal heb ik wel buiten op straat geleerd en natuurlijk op school.'

- Vond u dat moeilijk?

'We waren jong en leerden de taal snel. Toen waren er nog weinig buitenlanders en kregen we daardoor veel extra aandacht. Zo hadden we bijvoorbeeld een extra juf om ons te helpen. Dat is wel een verschil tussen vroeger en nu. Vroeger had men veel tijd voor je, men ging door tot je het begreep. Dat is nu niet meer zo. De juffen praatten in simpel Nederlands tegen ons, wat niet slim was. Als ze in correct Nederlands hadden gesproken met ons, was dat beter geweest.'

- Uw vader kreeg werk in Nederland. Was het toen al besloten dat jullie ooit weer terug zouden gaan?

'Ik ging trouwen in Marokko en ging dus terug, maar de rest van de familie heeft nooit gedacht terug te gaan naar Marokko. Ik ben echt de enige.'

- Was u gelukkig in Nederland?

'Ik was wel gelukkig in Nederland hoor. Ik houd van Nederland, nog steeds.'

- Miste u dingen uit Nederland, toen u weer in Marokko woonde?

'Toen ik terug kwam in Marokko, ging ik in Berkane wonen. Dat was moeilijk, want ik kon nergens naartoe. Het was 1983 en Berkane was kleiner dan dat het nu is. Vroeger kon je niet naar buiten, je kon niet sporten, je kon weinig doen.'

- Als vrouw, of in het algemeen?

'Helemaal als vrouw. Gelukkig zijn er sporthallen gekomen en kreeg ik een auto. Nu kunnen we bijvoorbeeld naar Saidia gaan of naar Oujda. Vroeger was het echt heel moeilijk. Ik kende niemand en werkte ook niet.'

- En tegenwoordig?

'Tegenwoordig ken ik meer mensen en begrijp ik de mensen hier ook beter. De mensen zijn wel anders, maar ze worden wel wat moderner.'

- Heeft u vaak contact met Nederland?

'Ik heb nog wel veel contact met Nederland, met de familie. We bellen, e-mailen, enzovoort. Ook ga ik vaak naar ze toe. Zo zie je maar weer hoe alles veranderd is, want vroeger was het contact ook heel moeilijk.'

- Hoe ging dat dan? Sprak u uw familie vaak?

'We hadden geen telefoon, om te bellen moest ik naar het postkantoor. Of we schreven brieven. Dat was moeilijk, want in die tijd wou ik nog graag terug naar Nederland.'

- *Vindt u dat u veranderd bent doordat u uw jeugd in Nederland hebt doorgebracht?*

'Ik ben hier en daar veranderd door mijn jeugd in Nederland. Ik kan bijvoorbeeld met Nederlandse en Marokkaanse mensen goed communiceren. Ik begrijp de mensen die hier in Marokko wonen beter dan mijn broertje en zussen, die in Nederland wonen. Ik kan uitleggen waarom mensen hier zo denken en leven.'

- *En andersom, als u naar Nederland gaat?*

'Als ik naar Nederland ga, valt mij altijd op dat mensen daar vaak 'nee' zeggen. Dat vind ik soms niet leuk. Hier helpt iedereen elkaar. Mijn neefjes en nichtjes in Nederland zeggen gemakkelijk 'nee' als ze ergens geen zin in hebben. Dat is hier in Marokko anders. Wij helpen ouderen, de burens of wie dan als iemand dat aan je vraagt. Met plezier! Dat is een groot verschil met Nederland.'

- *Voelt u zich meer Marokkaans dan Nederlands?*

'Ik weet ook niet of ik me Nederlands of Marokkaans voel, ik voel me eigen.'

- *Heeft u nog een Nederlands paspoort?*

'Ik heb alleen een Marokkaans paspoort, dat vind ik wel jammer.'

- *Weten de mensen om u heen dat u in Nederland bent opgegroeid?*

'Ze noemen me hier altijd 'Hollandia', omdat ik opgegroeid ben in Nederland.'

- *Vindt u dat vervelend?*

'Ik vind dat helemaal niet vervelend, ben er aan gewend.'

- *Wilt u voor de rest van uw leven hier blijven wonen?*

'Soms wil ik nog wel in Nederland wonen.'

- *Mist u uw familie?*

'Dan mis ik de familie, het land. Ik vind Nederland een mooi land.'

- *Wat zijn voordelen van Nederland?*

'Als ik geen werk had, was ik naar Nederland gegaan. Maar nu heb ik mijn werk en dat doe ik graag. Ik voel me nu thuis in mijn leven zoals het nu is. Als ik naar Nederland zou gaan, moet ik daar ook een leven zoeken waarin ik me thuis voel. Ik wil graag iets doen, een doel hebben. Dat kan ook in Zuid-Afrika.'

- *Dus het heeft niet zoveel met Nederland als land te maken?*

'In Nederland ben ik opgegroeid en daar heb ik een belangrijke periode uit mijn leven meegemaakt. Ik ruik Nederland altijd nog. Wat ik ook goed vind aan Nederland zijn bijvoorbeeld de ziekenhuizen. Ook krijg je goede adviezen in Nederland. Dat is hier in Marokko niet zo.'

- *Dat mist u.*

'Ik ben wel verzekerd en heb geen problemen, maar voor andere mensen is het hier niet goed. Mijn schoonzus moest bevallen in het ziekenhuis in Leiden. Ze beviel om twee uur 's nachts en moest toen om zes uur 's ochtends naar huis.'

- *Ja, toen moest het bed vrij gemaakt worden.*

'Dus Nederland is ook wel veranderd.'

- *Gaat u nog vaak terug?*

'Vorig jaar zomer ben ik naar Nederland geweest. Daarna niet meer, want ik was heel druk met de leerlingen hier die in Nederland inburgeringsexamen moesten doen. Ik geef Nederlandse les. Maar na de Ramadan ga ik weer, dat hoop ik.'

Interview 8

10 juni 2011 – Bni Bouayach, Marokko

Remigrant 7: R7

- Kunt u iets vertellen over uzelf?

'Ik ben geboren in 1968 in Tazouraght, dat is hier vlakbij.'

- Welke talen spreekt u allemaal?

'Ik spreek de Nederlandse taal nog een beetje, verder spreek ik Berbers en Marokkaans.'

- U heeft geen Nederlands paspoort meer toch?

'Ik heb geen Nederlands paspoort, want toen ik een permanente verblijfsvergunning aanvraag, kwam ik daarvoor 35 dagen tekort. Je moest namelijk tweehonderd verzekerde dagen per jaar hebben en ik was toen in de winter vier maanden terug geweest naar Marokko.'

- In welke jaren heeft u in Nederland gewoond?

'Ik ben in 1989 naar Nederland gekomen en ben eind 2005 terug gekomen in Marokko.'

- Hoe herinnert u zich Nederland?

'Nederland was mooi. Ik ben in 1989 naar Nederland gegaan om daar te werken, maar zoals gezegd wou ik er blijven.'

- Wat voor werk deed u?

'Ik werkte in de groente, moest komkommers en tomaten planten, snijden en sorteren.'

- En verder, had u veel vrienden?

'Ik had veel vrienden, vooral Nederlandse vrienden. Bijvoorbeeld mijn baas. Maar ook mijn neef en zwager werkten in het bedrijf.'

- Hoe heeft u de Nederlandse taal geleerd? Op het werk?

'De Nederlandse taal leerde ik door te praten met de mensen op het werk, maar ik heb ook nog zes maanden Nederlandse les gehad. Toen ging ik elke middag twee uur Nederlandse les volgen, de baas betaalde de helft van de kosten.'

- Miste u dingen uit Marokko toen u in Nederland woonde?

'Toen ik in Nederland woonde miste ik mijn vrouw en twee kinderen wel, zij waren al die tijd nog in Marokko. Ook miste ik het Marokkaanse klimaat, al was het Nederlandse weer wel goed weer om te werken.'

- Ging u vaak terug naar Marokko?

'Ik ben in de tijd dat ik in Nederland woonde, twee keer terug gegaan naar Marokko. Voor vakantie en om de familie te zien.'

- Uiteindelijk moest u terug naar Marokko.

'Ik heb altijd geprobeerd een Nederlands paspoort te krijgen, maar het is niet gelukt. Dat vind ik wel moeilijk, ik ben uiteindelijk weggestuurd. Ik had niks meer in Nederland, geen werk, geen inkomen en ging terug.'

- *Was het ook moeilijk om weer terug te zijn in Marokko?*

'Ik kwam terug in Marokko, maar had daar ook geen werk. Dat is lastig.'

- *Hoe heeft u dat toen gedaan?*

'Het was moeilijk om weer iets op te moeten bouwen. Het begin in Nederland was moeilijk, maar het terugkomen naar Marokko nog wel moeilijker. Nu hebben we een klein winkeltje, waar mijn zoon in staat. Ik werk zelf af en toe als taxichauffeur, maar ik heb geen vergunning, dat is te duur.'

- *Uw familie woonde nog hier toen u terug kwam. Had u ook nog vrienden hier wonen?*

'Mijn vrienden van vroeger en natuurlijk mijn vrouw en kinderen zag ik wel weer, dat was fijn.'

- *Maar u miste Nederland nog wel?*

'Maar ik miste Nederland ook wel en dan vooral mijn collega's.'

- *Heeft u nu nog veel contact met hen?*

'Ik heb nu niet veel contact meer met Nederland, niemand heeft mijn telefoonnummer.'

- *En met familie?*

'Mijn neef woont nog steeds in Rotterdam, met hem heb ik wel eens contact.'

- *U heeft gewerkt in Nederland, krijgt u nog brieven van uw werkgever bijvoorbeeld?*

'Eerder kreeg ik nog wel eens brieven over mijn werk, bijvoorbeeld van de Belastingdienst.'

- *Meestal zijn die in het Nederlands toch? Begreep u die brieven?*

'Ja, die waren in het Nederlands maar ik begreep ze heel goed.'

- *Ben je veranderd doordat je in Nederland hebt gewoond?*

'Ik ben nog wel Nederlands, ook hier. Mensen noemen me ook 'de Nederlander'.'

- *Toen u terug kwam in Marokko, vond u dat moeilijk?*

'Ik ben nu al ruim vijf jaar terug, maar vind het nog regelmatig moeilijk.'

- *Wat vond u moeilijk?*

'Het omgaan met de mensen hier vind ik moeilijk. Het is ook moeilijk om nu rond te komen, ik heb een groot gezin.'

- *Gaat u nog wel een keer op vakantie naar Nederland?*

'Ik wil nog wel eens terug naar Nederland, maar het is moeilijk om een visum te krijgen.'

- *Als het zou kunnen, zou u het liefst in Nederland wonen?*

'Als het zou kunnen zou ik graag in Nederland wonen, in Rotterdam.'

Interview 9

10 juni 2011 – Al Hoceima, Marokko

Remigrant 8: R8

- *Hoe oud bent u?*

'Ik ben geboren op 1 juli 1929.'

- *Bent u hier geboren?*

'Ik ben niet in Al Hoceima geboren, maar wel vlakbij. Al Hoceima was toen nog niet zo groot als het nu is hoor!'

- *Wanneer bent u naar Nederland gekomen?*

'Ik ben op 15 oktober 1965 in Nederland gekomen.'

- *Wat weet u dat nog goed!*

'Ik weet het nog goed, het was op een vrijdag. We moesten wachten tot de maandag tot we konden beginnen met werken.'

- *Waar heeft u gewerkt?*

'Het was een kartonfabriek, daar moesten we op machines letten. Eerst waren we gevraagd om te werken in de kippenfabriek in Barneveld. Wij gingen er die vrijdag naartoe, naar het kantoortje. Maar de baas was net getrouwd, dus die was een paar dagen afwezig. We mochten op de woensdag erna terugkomen. Dus we gingen weg bij de kippenfabriek en zagen toen de kartonfabriek. Daar kregen we werk, dus zijn we daar gebleven.'

- *O, toen bent u daar gaan werken...*

'De baas van de kartonfabriek sprak Spaans en zorgde er ook voor dat we onderdak kregen. We zijn ook met hem de papieren in orde gaan maken en onderweg liet hij ons zien waar we de bus uit moesten stappen. Later ben ik vaak bij hem thuis geweest. Hij had een vrouw en twee kinderen. Door met hen te praten heb ik de Nederlandse taal geleerd.'

- *Door met hen te praten heeft u de taal geleerd?*

'Vooraf hun dochter leerde mij veel, hoe je dit en dat moest zeggen in het Nederlands. Toen de kartonfabriek failliet ging, ben ik alsnog in de kippenfabriek gaan werken.'

- *Had u van tevoren bedacht dat u weer terug zou keren naar Marokko?*

'Toen ik een paar jaar in Nederland was, waren alle dingen goed geregeld. Ik was verzekerd en bouwde een pensioen op. Ik ben twee keer terug gegaan naar Marokko. Dat kon toen gewoon. Maar toen ik een derde keer wou gaan, werd mij gezegd: dit is de laatste keer. Ik mocht anders niet meer terugkomen in Nederland. Maar eigenlijk miste ik Marokko ook niet zo. Mijn vrouw en drie kinderen zijn in 1974 naar Nederland gekomen.'

- *Dus u had wel een goed leven in Nederland?*

'Nederland was heel goed. Je had er lekker eten. Spruitjes, bloemkool, eigenheimers... Heel lekker!'

- *Heeft u nog veel contact met Nederland?*

'Ik moet nog vaak aan Nederland denken, er woont ook nog veel familie. Die spreek ik vaak, over de telefoon. Ik kijk ook nog vaak naar Nederlandse televisie uitzendingen. Ik haal Hilversum gewoon hier naartoe! Ook haal ik nog wel eens de zaterdageditie van de Volkskrant, die is heel dik.'

- *En van de overheid, over uw werk bijvoorbeeld?*

'Ook krijg ik iedere maand post uit Nederland, over mijn pensioen. Iedere keer als er iets gebeurd met het pensioen van mij of mijn vrouw, krijgen we post. Maar die brieven zijn wel duidelijk voor mij. Maar zo vaak post, dat is wel typisch Nederlands. Ik heb ook nog contact met een oude vriend uit Nederland. Die brengt nog wel eens cadeaus voor mij naar iemand. Met hem heb ik contact via internet, dat heb ik geleerd van mijn kinderen.'

- *Waarom bent u uiteindelijk terug gekomen naar Nederland?*

'In 2002 ben ik teruggekomen naar Marokko. Mijn vrouw is al eerder terug gegaan. Zij kon maar moeilijk wennen, had veel heimwee en was daardoor ziek. Nederland is een goed land om te werken.'

Maar als je oud wordt, zit je alleen maar bij kachel en dat is niks voor mij. Het is koud en je zit maar bij je kachel de krant te lezen. De Telegraaf, de Volkskrant, het Algemeen Dagblad... Dat vond ik moeilijk. Het is een goed land als je werkt, maar niet als je oud wordt. Vroeger werkten wij van half 8 's ochtends tot 11 uur 's avonds. Dus ik heb veel gewerkt, want er was werk zat. En vroeger was ik altijd stijf als ik wakker werd, want de bedden waren hard. Dat is nu wel anders geworden he? Jij studeert in Utrecht? Toen ik daar kwam, toen bestond Hoog Catherijne nog niet eens! De bussen waren nog geel.'

- *Ja... Bent u sinds 2002 nog wel eens terug geweest naar Nederland?*

'Sinds we weer in Marokko ben ik twee keer terug geweest naar Nederland.'

- *Vindt u dat leuk?*

'Ik heb nog veel familie daar en het is leuk om Sint Nicolaas te vieren.'

- *Zien de mensen u hier als Hollands?*

'Ik word in Al Hoceima nog wel als Nederlander gezien. Ik ben al twee keer eerder gevraagd voor een interview. Een keer voor het boek van Sietske de Boer en een keer voor een artikel in de Volkskrant. Ik voel me ook nog Nederlands. Nederland is goed. Vroeger zat ik bij de PvdA. In die tijd was Wim Kok nog voorzitter van de FNV. Die ken ik. Nu weet ik niet meer hoe het zit met de Nederlandse politiek, maar vroeger vond ik dat wel heel belangrijk. Om te begrijpen wat er allemaal speelde.'

- *Bent u blij dat u ooit naar Nederland bent gegaan?*

'Ik heb goed verdiend in Nederland en heb dus een goed pensioen. In Al Hoceima had ik niet zoveel kunnen verdienen en hadden de kinderen misschien niet kunnen studeren. Ik mis Nederland wel.'

Interview 10¹⁴

11 juni 2011 – Al Hoceima, Marokko

Remigrant 9: R9

'Toen mijn broer vertrokken was naar Duitsland, ben ik terug gegaan naar Midhar, naar mijn vrouw en mijn moeder. Ik ben daar naar de Quaid gegaan, en ik heb hem gevraagd om een paspoort. Het was toen nog niet gemakkelijk om aan een paspoort te komen, maar de Quaid heeft me goed geholpen. Hij was een kennis van onze vader. Ik hoefde niets te betalen. Niet voor de foto en niet voor de papieren. Na twee weken had ik mijn paspoort. Daarin staat dus dat ik in 1939 geboren ben, maar in die tijd was het zo, dat de administratie besliste hoe oude je was. Zij zetten een jaartal in je paspoort, voor het jaar waarin zij dachten dat je geboren was. Ik was heel blij met mijn paspoort, en ik liet er geen gras over groeien. (...) Mijn broer kwam naar Brussel, om mij te ontmoeten, en samen zijn we naar Haarlem gereisd. Dat was in 1965.'

'Na twee dagen ging ik naar de politie. Ik sprak een klein beetje Frans, en de politieagent ook. Hij was een man in een leren jack, er lag een helm naast hem op het bureau. De politieagent gaf mij koffie en praatte met me. 'Travail?' vroeg hij, en ik zei 'oui'. Toen kreeg ik meteen een stempel in mijn paspoort. (...) De politieagent bracht mij op de motor naar hotel-restaurant Brinkmann in Haarlem. Daar ontving de directeur mij heel goed, hij sprak Spaans. Ik kreeg een rondleiding door de keuken en ik maakte kennis met de kok. Ik legde uit dat ik geen varkensvlees at. Dat was geen probleem. Hij wees mij de koelruimte waar het varkensvlees hing, en het kalfsvlees. Ik kon direct beginnen, met afwassen en schoonmaken. Later kwam ik in de bediening, achter het buffet. We wisten dat het in Nederland gemakkelijker was om werk te vinden dan in België of Frankrijk. En wij wisten ook dat Nederlanders veel aardiger waren dan Belgen of Fransen, dus ook daarom kwam ik naar Nederland.'

¹⁴ Bron: niet gepubliceerd interview Sietske de Boer

Het waren allemaal goeie mensen, heel goeie mensen. Ik heb zo lang als ik in Nederland gewoond en gewerkt heb, niet een keer ruzie gehad! Nooit! Iedereen was altijd heel tevreden over ons. Een paar weken nadat ik begonnen was bij restaurant Brinkmann, kwam mijn broer daar ook werken. Koffie schenken, flesjes cola en bier geven, sigaretten verkopen...we stonden allebei achter het buffet. We waren zo blij dat we weer samen waren! We gingen boven het restaurant wonen, in het huis waar vroeger de directeur had gewoond. We werkten samen, we aten samen, in het restaurant, we sliepen samen en in de zomer gingen we samen naar Marokko! (...) Dat duurde tot 1970, toen ging de baas dood. Daarna ging het snel achteruit met het restaurant. Zijn kinderen, twee meisjes en twee jongens, pakten na de dood van hun vader soms zomaar geld uit de kas, soms wel duizend gulden. Na een paar maanden ging het restaurant dicht. Wij konden nog een paar maanden in de woning daarboven blijven, maar we moesten op zoek naar ander werk. Dat vonden we na een paar weken op Schiphol, via kennissen. We konden daar ook allebei achter het buffet werken. Ik werkte de ene keer van 's ochtends zes uur tot 's middags twee uur, de andere keer begon ik om twee uur 's middags en werkte ik tot tien uur 's avonds. Soms werd het later, als er nog een vliegtuig landde. Dan mocht ik van de baas een taxi naar huis nemen, naar Haarlem. Anders ging ik gewoon met de bus. (...) Mijn broer vond werk in Hillegom, bij Bakker, in de bloemenhandel. (...) Ik ging na twee maanden ook bij Bakker werken. (...) We hadden voor een paar honderd gulden een oude auto gekocht, dus we konden met de auto naar ons werk. Ik had mijn rijbewijs al in Marokko gehaald, nog voordat ik naar Europa vertrok, en dat wisselde ik in Nederland in voor een Nederlands rijbewijs.'

In 1986 besloot zijn broer terug te keren naar Marokko. Hun moeder was ernstig ziek, en hij wilde meer tijd met zijn gezin doorbrengen.

'Ik ging in 2000 met de VUT, toen ik zestig jaar was, toen had ik zestien jaar bij Bakker gewerkt. Maar ik ben tot 2005 in Nederland gebleven, totdat ik mijn AOW kreeg en terug mocht. (...) Mijn vrouw krijgt nu ook AOW, en ik mag wel naar Nederland. Ik heb daar in totaal veertig jaar gewoond. (...) Wij zijn altijd Marokkaan gebleven, dus wij waren wel Marokkanen in Nederland, maar in Marokko zijn we ook altijd Marokkanen gebleven. In de zomer kwamen we twee maanden hier, dus we zijn het leven hier nooit echt ontwend geraakt. (...) Wij hebben het nu goed, dankzij het geld dat uit Nederland komt.'

Interview 11

11 juni 2011 – Al Hoceima, Marokko

Remigrant 10: R10

- Bent u hier geboren?

'Ik ben in Marokko geboren, hier in Al Hoceima.'

- Wanneer bent u naar Nederland gegaan?

'Eind 1985 ben ik naar Nederland gegaan.'

- Ging u om te werken?

'Ja. Ik ben alleen gegaan. Ik was al getrouwd. Van 1985 tot 1991 heb ik gewerkt bij Tuinders, daarna ben ik voor mezelf begonnen. Dat was in Rotterdam west, bij een Marokkaanse moskee. Daar ben ik begonnen met een slager en een winkel met levensmiddelen. Dat ging heel goed, want veel mensen kwamen boodschappen doen als ze uit de moskee kwamen.'

- Was het gebouw waar uw winkel zat van uzelf?

'Het gebouw waar ik in zat, was eerst een bar geweest. Er werd veel gevochten en toen is het gesloten door de gemeente. Ik heb toen een aanvraag gedaan om het te huren. Dat mocht, zolang ik er maar niet opnieuw een bar in ging maken. Maar dat wou ik ook niet, ik wou levensmiddelen

verkopten, groente en fruit. Uiteindelijk is zelfs de huur nog verlaagd. In 2002 moest ik eruit, de gebouwen werden gesloopt. Alle oude gebouwen werden gerenoveerd. In de nieuwe gebouwen kon je alleen maar grote ruimtes huren, 400 vierkante meter bijvoorbeeld.'

- En dat was te duur?

'Dat was te duur voor mij. Ik heb gevraagd of ik een kleinere ruimte kon huren, omdat ik zo'n grote niet kon betalen. Maar dat kon niet en toen zat ik zonder werk. Dat was moeilijk, want om hetzelfde ergens anders te doen was niet handig, er waren al heel veel Marokkaanse slagerijen en groentewinkels. Dan kon ik wel een andere winkel beginnen, maar had ik geen klanten. Mijn geluk was juist dat ik zo dicht bij de moskee zat. Ik had wel al drie kinderen, die trouwens allemaal een Nederlands paspoort hebben. Twee van hen zijn in Nederland geboren, eentje in Marokko. Mijn vrouw en ik hebben ook nog een Nederlands paspoort.'

- Waarom bent u naar Marokko gerefugeerd?

'Toen ben ik in 2006 naar Marokko gekomen, eigenlijk om twee redenen. Ten eerste hadden we in Nederland een speeltuin vlakbij ons huis, waar de kinderen in speelden. Sommige mensen klaagden daarover bij mij. Ze maakten te veel herrie en dit en dat. Ik heb toen een klacht ingediend bij de gemeente. Een speeltuin is er toch voor om kinderen te laten spelen? Bovendien maken mijn kinderen geen herrie, ze spelen gewoon. Toen heb ik geprobeerd hier in Marokko iets te kopen. Als dat zou lukken, zou het fijn zijn. De tweede reden om naar Marokko te gaan en weg te gaan uit Nederland, was mijn belastingprobleem.

- Een belastingprobleem?

'Toen ik gestopt was met werken, kreeg ik iedere keer maar een blauwe enveloppe. Blauwe enveloppe, blauwe enveloppe... Het is ongelooflijk. De belasting stuurde maar een rekening. Ik moest een bepaald bedrag betalen. Waarom? Ik had het geld wel, maar ik had altijd mijn belasting goed geregeld met mijn boekhouder. Ik had altijd belasting betaald over mijn winst. Ik had alles al betaald. Dat wat ik over heb gehouden is voor de toekomst van mijn kinderen. Nu betaal ik toch volgend jaar ook belasting over 2011, maar toch niet meer over 2010 en 2009? Alles is betaald, het is schoon. Ik vind het echt gek, zoals het met de belasting ging.'

- Ja, het belastingsysteem van Nederland is ingewikkeld.

'Hier is het gemakkelijk. Dat is het in Nederland niet. Als je hier 100.000 euro winst maakt per jaar, betaal je over 50.000 euro niks. Dat is gewoon vrij. Dat is voor vijf jaar zo. En een derde is dat het hier veilig is. Het is twee keer bij mij gebeurd dat ik van mijn werk naar huis ging en dat het winter was en dus om acht of negen uur donker was, dat ik ben bedreigd. Kleine kinderen, van 16 of 18 jaar, met een pistool. Dat is ook iets. Ik ben hier nu vijf jaar en niemand heeft een pistool, niemand gebruikt een wapen op straat. En als er wel eens iets gebeurt, worden ze meteen opgepakt en gaan ze lang de gevangenis in. Vier of vijf jaar. Dus het is hier veiliger. Er is hier maar één nadeel voor mijn kinderen, dat is het ziekenhuis. Dat is niet zoals daar in Nederland. Ook niet iedereen is verzekerd.'

- Heeft u nog familie in Nederland?

'Ik heb nog heel veel familie in Nederland.'

- Was het moeilijk om weer in Marokko te gaan wonen?

'Het is eerste jaar dat we in Marokko woonden, was ook wel moeilijk. Vooral voor mijn kinderen, want die spraken toen nog geen Arabisch. Maar ze zijn naar school gegaan en ze spreken nu allemaal Arabisch, Berbers, Frans en Nederlands. Dus nu ben ik tevreden.'

- Maar het begin was dus lastig.

'Het eerste jaar was ik voor 60% á 70% gelukkig, die andere 30% wilde terug. De eerste twee jaar moesten we alles opbouwen. Ik had geregeld dat we konden lenen van de bank en dat we de eerste twee jaar geen rente hoefden te betalen.'

- Bent u toen u hier kwam begonnen met het hotel?

'Toen we nog in Nederland woonden ben ik al begonnen met de aanvragen voor de bouw van het hotel. Ik ben nu altijd in mijn hotel bezig, van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat. Ik doe zelf ook alle inkopen, groente, fruit en vlees. Ik heb geen directeur, ik doe alles zelf. Ik wil zelfstandig zijn, mijn eigen dingen kunnen regelen. Ik regel ook mijn eigen verzekeringen. Je hebt hier niet een ziekenfonds zoals in Nederland, maar voor alles is een oplossing.'

- Heeft u nog veel contact met Nederland?

'Ik heb nog veel contact met de familie die in Nederland woont. Ik heb ook veel klanten voor mijn hotel in Nederland. Van gemeenten en de overheid bijvoorbeeld. Ook veel Nederlandse studenten. Ik wil dit jaar ook nog graag zelf naar Nederland.'

- En hoe heeft u contact?

'Ik heb vooral telefonisch contact.'

- Vindt u het leuk om contact te hebben met Nederland?

'Het is leuk om contact met Nederland te onderhouden. Als ik later oud ben en stop met werken, wil ik wel elke twee of drie maanden naar Nederland. Ik denk elke dag wel een keer aan Nederland, ik heb er toch 22 jaar gewoond. Als de zaken daar niet waren gestopt, was ik gebleven. Op goede dagen, bijvoorbeeld op vrijdag, deed ik goede zaken. Tienduizend gulden omzet per dag had ik dan.'

- Bent u dan wel blij hoe het gelopen is?

'Kijk, nu gaan de zaken ook goed, dus ben ik ook wel blij dat het zo gelopen is. En ik heb nu goede contacten met de gemeente, de provincie en de burgemeester. Ik heb nu een goede naam en dat is heel veel waard. En mijn kinderen spreken door de remigratie nu vier talen. En ze weten hoe de mensen in Nederland zijn, maar ook hoe ze hier zijn. Ik heb geluk gehad. Ik maak nu hier ook een goede omzet per jaar, tussen de 5 en 6 ton in euro's per jaar.'

- Bent u zelf veranderd door uw leven in Nederland?

'Het leven hier is rustiger dan in Nederland. Ik heb hier geen hoofdpijn, want ik heb geen zorgen.'

- Had u in Nederland wel zorgen?

'In Nederland moest ik midden in de nacht naar de veiling, om goede kwaliteit groenten en fruit te krijgen. In de winter was het in Nederland min 5, of min 6. Dan had ik twee broeken aan. Ik vond dat zwaar. Het leven was gehaast. Ik verdiende wel goed, maar ik werkte ook heel hard. Nu werk ik veel rustiger. En hier komt geen blauwe enveloppe. Ik betaal gewoon de verzekeringen. Verder koop ik elk jaar een nieuwe auto, maar dat gaat allemaal van de rekening van de zaak. Nieuwe materialen worden verrekend binnen de zaak.'

- Alle zaken met de overheid in Nederland zijn afgehandeld?

'Ik heb helemaal niks meer met Nederland: geen verzekering, geen kinderbijslag. Ik werk daar toch ook niet meer, waarom zou ik dat dan wel doen? Het kost meer tijd dan het me iets oplevert. Ons hele gezin heeft een Nederlands paspoort. Dus we kunnen naar Nederland als en wanneer we dat willen. Als mijn kinderen 18 jaar zijn, mogen ze zelf kiezen waar ze willen wonen. We hebben een vader- en een moederland, Nederland en Marokko. Geen enkel land is perfect, Nederland ook niet.'

- U voelt zich nog wel een beetje Nederlands?

'Ik ben een beetje van beide. Ik heb Nederlandse en Marokkaanse gedachten.'

- *Gaat u ooit weer in Nederland wonen?*

'Ik ben niet van plan om weer in Nederland te gaan wonen. Een paar weken naar Nederland, oké. En als mijn kinderen er gaan wonen, ga ik er ook nog vaak naar toe. Maar om er weer te gaan wonen, vind ik te moeilijk. Hier is het lekker weer, daar is het koud. Als je oud wordt, wil je lekker weer. Maar Nederland is voor mij een vaderland, ik vergeet het niet. Het heeft een democratie, veel vrijheid, maar een te koud klimaat.'

Interview 12

11 juni 2011 – Al Hoceima, Marokko

Remigrant 11: R11

- *Hoe oud bent u?*

'Ik ben geboren in 1948.'

- *Welke jaren heeft u in Nederland gewoond?*

'Ik heb in Nederland gewerkt van 1974 tot 1991.'

- *Toen werkte u daar?*

'Mijn eerste werk was in het Westland. Op 20 oktober ben ik naar Nederland gekomen om te werken, alleen.'

- *Hoe was dat? Kende u snel mensen daar?*

'Er waren wel wat bekenden, wat het wat makkelijker maakte. Verder had ik veel contact met Nederlanders, ik heb ook twee keer een Nederlandse vriendin gehad. Zo leerde ik de taal ook. Ik vind het wel jammer dat ik het niet op school heb geleerd, dan leer je echt de officiële taal. Nu spreek ik meer straattaal. Nederland is nu veranderd, het is moeilijker om werk of een woning te vinden. Dat was toen niet zo.'

- *Bent u toen wel eens terug geweest naar Marokko?*

'Ik ben in die jaren nog een keer terug gegaan naar Marokko, want mijn ouders leefden toen nog. Die heb ik opgezocht. Maar dat was maar voor een paar maandjes, toen ben ik weer teruggegaan naar Nederland. In 1991 is het verkeerd gegaan, ik ben in de criminaliteit terecht gekomen. Ik heb m'n papieren laten verlopen.'

- *Hoe kwam dat?*

'Ik kreeg een vriendin die drugsverslaafd was. Ik moest de papieren laten verlengen, maar ik heb niks gedaan. Op het ene moment denk je er wel aan, maar op het andere weer niet. Het was gemakkelijk om aan drugs te komen en over de werking ervan was eigenlijk nog maar weinig bekend. Ik ben in de gevangenis terecht gekomen. Toen zeiden ze tegen mij 'je hebt geen kans meer, dit boek is gesloten' en moest ik terug naar Marokko. Ik heb zes jaar lang geprobeerd terug te gaan naar Nederland om het opnieuw te proberen, maar ik had geen verblijfsvergunning of paspoort meer, dus dat was moeilijk. Maar het is uiteindelijk in 1997 wel gelukt om Nederland in te komen en ik kreeg een tijdelijke verblijfsvergunning met een stempel van de Vreemdelingendienst. Maar ik ben door alle onzekerheid weer in de drugs terecht gekomen. In die tijd kwam ik bij Parnassia, voor hulp voor mijn drugsverslaving. Daar heb ik zestien maanden gezeten, ben ik opgenomen. Daarna ging het over op dagopname. In die tijd was ik in afwachting of ik een verblijfsvergunning zou krijgen. Maar ik zou 'm niet krijgen, door het slechte verleden. Dat was in 2001.'

- *Vindt u het moeilijk om hier over te praten?*

'Ik vind het heel moeilijk om er over te praten.'

- Heeft u spijt hoe het leven gegaan is?

'Ik heb zoveel spijt van hoe het gegaan is.'

- Vindt u ook dat u slecht geholpen bent, had men meer kunnen doen?

'Ik vind ook wel dat ik niet goed genoeg geholpen ben in Nederland, er had zoveel meer gedaan kunnen worden. Ik had bezwaarschriften in kunnen dienen. Maar ik wisselde telkens van maatschappelijk werker. Maar ja, als je in de drugs komt, zijn er maar een paar mensen die je willen helpen. Ik had geen plaats waar ik naartoe kon, ik mocht niet werken. Ik had geen opleiding... Je weet niet wat je moet doen en dan ga je maar zwerven. Alles wat ik wel had, ging naar de drugs. Ik gebruikte cocaïne en heroïne.'

- Voelt u zich eigenlijk Nederlands?

'Ik voel me nog wel Nederlands, in die jaren dat ik daar woonde wenste ik dat ik altijd in Nederland zou blijven wonen. Daarom heb ik ook nooit geld gestuurd naar Marokko, ik hield er geen rekening mee dat ik nog terug zou komen. Nu zie ik alles anders. Als ik verstandig was geweest, had ik het heel anders gedaan. Dan had ik goede dingen gedaan met het geld dat ik verdiende. Maar toen bracht het geld me juist in de problemen. De eerste jaren in Nederland waren goed, maar toen kon ik werk meer krijgen en kwam ik de verkeerde personen tegen. Ik hoop dat ik over twee jaar, als ik 65 ben, nog recht heb op pensioen. Ik heb immers wit gewerkt in Nederland. Maar ja, dat is over twee jaar, dat duurt nog lang...'

- Heeft u hier nog vrienden?

'Het was heel erg moeilijk om terug te komen in Marokko. Hier heb ik geen vrienden.'

- Wilt u niet met mensen een band opbouwen, bent u bang om uw verhaal te vertellen?

'Ik kan niet meer met mensen in contact komen, omdat ik zo lang ben weg geweest. Ik heb een dochter, maar met haar heb ik nauwelijks contact. Het is zo moeilijk, omdat ik verkeerde keuzes heb gemaakt. Ik kreeg voor haar kinderbijslag, maar dat heb ik zelf opgemaakt. Ik heb geen geld naar haar moeder gestuurd. Het is moeilijk... Ik heb nooit geld gestuurd, geen huis laten bouwen, ik heb niks voor ze gedaan. Ik ben voor de mensen hier ook een niks. Als je in Nederland hebt gewoond en je komt terug zonder geld, dan is dat een mislukking. Ik heb nu ook geen huis of een baan. Ik probeer nu wat te verkopen op straat, maar daar kan ik niet van leven. Het is meer om te tijd te verdoen, een soort hobby. Moeilijk...'

Interview 13

15 juni 2011 – Utrecht, Nederland

Expert 2: E2

- Kunt u iets vertellen over uw beroep?

'Ik ben consulent bij het NMI. Mijn taak is om mensen te informeren over de voor- en nadelen van remigratie en tevens, indien nodig, ze te begeleiden bij de remigratie.'

- Werkt u alleen met mensen die weer terug willen naar Marokko?

'Het is bedoeld voor iedereen die overweegt om te remigreren, of het nou een Marokkaan, Spanjaard of Turk is. Op grond van mijn afkomst zou je kunnen zeggen dat een groot deel van mijn cliënten Marokkaans is, maar in principe ben ik consulent voor iedereen.'

- Hoe lang doet u dit werk al?

'Ik doe dit werk sinds 1991.'

- *Kunt u iets vertellen over uw ervaringen? Hoe ziet een werkdag eruit?*

'Je hebt verschillende dagen, dagen die druk zijn of juist rustig. Gemiddeld heb ik per dag tussen de vijftien en twintig telefoongesprekken en daar tussendoor persoonlijke gesprekken. Soms vier, soms tien op een dag. Mensen die wel of niet gebruik maken van de remigratie uitkering komen hier.'

- *Waarom denkt u dat mensen willen remigreren naar Marokko?*

'De redenen dat mensen remigreren, verschillen. Ik moet terug naar het ontstaan van de remigratiewet. In die tijd werd besloten remigratiebeleid uit te voeren. Dat was eigenlijk op verzoek of aandrang van de mensen zelf. Dat gaat terug naar de economische crisis van eind jaren zeventig, begin jaren negentig. Dat is de tijd waarin veel allochtone mensen hier werkzaam waren, maar hun banen verloren. De productie werd gemoderniseerd en geautomatiseerd. Deze aspecten hebben ertoe geleid dat veel mensen hun baan verloren en ze hadden geen perspectief op deelname in de maatschappij. Daarom is er aan de bel getrokken om Nederland op haar verantwoordelijkheid te attenderen. Deze mensen waren gekomen met de gedachte ooit weer terug te keren. Die wens werd toen niet gerealiseerd, omdat ze geen inkomen hadden, enkel een uitkering. Toen is het remigratiebeleid uitgevoerd.'

- *En welke factoren spelen tegenwoordig een rol?*

'Het begin van het beleid was gericht op oudere werknemers, meestal 55 plussers. Dat was een hele beperkte groep. Zij hadden vaak hun gezin achtergelaten. Zij gingen dus terug naar hun gezin, nu dat mogelijk werd. Later werd de leeftijd van de remigratie uitkering naar beneden gebracht. Door de crisis in de jaren negentig zijn nog meer mensen werkloos geraakt en er kwamen steeds meer jongeren in dezelfde positie als de mensen die hun voor waren gegaan. Toen is voor hen ook een mogelijkheid gemaakt en is de leeftijdsgrens verlaagd naar 45. De motivatie om te remigreren veranderde daarmee. Niet meer alleen voor gezinshereniging, maar het langdurig werkloos zijn, geen kans hebben op een opleiding in Nederland, de taal niet machtig genoeg zijn, de wens om op tijd te remigreren waardoor kinderen in Marokko konden opgroeien, waren motieven voor remigratie. Later vormde ook de negatieve politieke sfeer in Nederland een factor. Men voelt zich hier niet aanvaard, geaccepteerd en ziet geen perspectief om zich te ontwikkelen. Mensen voelen zich niet gerespecteerd, ze voelen gediscrimineerd en willen niet dat hun kinderen hier opgroeien. Dat zijn de voornaamste motieven om te remigreren.'

- *En zijn er ook factoren die belemmeren?*

'Factoren die belemmeren. Met name voor mensen die wat ouder zijn, is dat de gezondheidszorg. Die is in Marokko niet om over naar huis te schrijven. Ook al is men verzekerd, dat doet er niet toe. De ervaring laat zien, dat helaas mensen ontevreden zijn over wat de verzekering te bieden heeft. Dat stelt nog niet heel veel voor. Je betaalt ook weinig premie, maar in feite is er nog geen minimum basispakket zoals dat hier in Nederland is. Bovendien zijn het logge organisaties, waar mensen van het kastje naar de muur worden gestuurd. Het duurt maanden, als het geen jaren zijn voordat mensen terug krijgen waar ze recht op hebben. En zelfs dan krijgen ze het niet volledig terug. Mensen hebben daardoor het gevoel dat ze niet eens verzekerd zijn. Andere dingen die spelen zijn de leeftijden van de kinderen. Mensen die de wens hebben om terug te gaan en kinderen die een bepaalde leeftijd hebben, moeten er goed over nadenken of ze dat de kinderen aan willen doen. Het kan betekenen dat kinderen tussen wal en schip terecht komen, want ze missen de Franse en Arabische taal en de mentaliteit. Ze kunnen niet aarden in het Marokkaanse onderwijssysteem, wat heel anders is dan het Nederlandse. Een kind van een jaar of 12 heeft geen kans in Marokko. Te log, te bureaucratisch, te streng. De vraag is of een kind dat aankan.'

- *Stel dat iemand remigreert, hebben mensen dan nog veel contact met Nederland?*

'Als je kijkt naar het contact van remigranten met Nederland moet je de groep in tweeën verdelen. Groepen die met een uitkering terug zijn gegaan en daardoor regelmatig contact houden met Nederland: WAO'ers of AOW'ers. Zij hebben regelmatig via de post contact met Nederland. De

andere groep kun je ook in tweeën delen. Er is een groep die niks meer met Nederland heeft en geen contact onderhoudt en de groep die nog regelmatig terug komt. Er is dus een opdeling tussen mensen die hier eigenlijk mislukt zijn en die succesvol terugkeren. De generatie 55 plussers heeft het hier goed gehad, verdiend en zij zijn op tijd weer terug gegaan. Zij zijn positief. De generatie daarna heeft veel gedaan om zich hier te kunnen manifesteren en te ontwikkelen en zij zijn op vrij jonge leeftijd afgedankt.'

- Mensen die post krijgen van de Nederlandse overheid, begrijpen zij de Nederlandstalige brieven?

'Veel mensen die hier gewerkt hebben, zijn analfabeten. Schriftelijke communicatie werkt dan natuurlijk niet. Verder spreekt het grootste gedeelte van de Marokkanen wel Frans, dus correspondentie in die taal kan vaak nog gevolgd worden. Post in het Nederlands wordt een probleem. Zij die wel familieleden hebben die de Franse taal spreken, wenden zich tot familie. Of men wendt zich tot bureaus, kennissen, vertaalbureaus.'

- Denkt u dat er iets verbeterd kan worden in het contact met de remigranten?

'We zijn net terug gekomen uit Marokko, waar we voorlichtingsbijeenkomsten hebben gegeven. Het was de eerste keer dat we dit in het zuiden van Marokko hebben gedaan. Dat deel is door Nederland, ook door het NMI, min of meer vergeten. Mensen waren heel erg blij en stelden het op prijs dat er aandacht aan ze werd gegeven. Communicatie met die groep is het beste als het daar plaatsvindt. Ik begrijp dat dit niet altijd kan, maar eens in de zoveel tijd zou het eigenlijk moeten gebeuren. Ook het steunpunt in Berkane verricht heel belangrijk werk. Het is een contactpunt waar mensen naartoe kunnen, het is een ontmoetingsplek en het verricht heel nuttig werk. Er is daar een grote concentratie remigranten en het is ontzettend jammer dat het bureau straks moet sluiten.'

- Veranderen mensen door migratie naar Nederland en remigratie naar Marokko?

'Als mens kun je niet aan invloeden ontkomen als je ergens een periode van je leven hebt meegemaakt. Je hebt de neiging om soms de positieve elementen uit een cultuur te halen en te gebruiken. Verandering van een persoon is er, sowieso. Mensen die in Nederland een periode doorgebracht hebben, zijn veranderd. Dat zie je in hun gedrag, in hun kijk tegen dingen. Ze hebben het positieve meegenomen, wat ze laten merken in het andere land. Voor de eerste generatie was het geen probleem om te herintegreren. Voor de jongere generatie is het best wel moeilijk. Dat hangt af van de omgeving waar men heen gaat en de faciliteiten die men heeft. Qua middelen, qua sociale omgeving. Laten we eerlijk zijn, Marokko is geen goedkoop land. Als je gaat kijken naar de huur, dan is Marokko soms duurder dan Nederland. Probeer maar in Casablanca een huis te huren.'

- Scheelt dat nog veel met het noorden?

'Zelfs in Nador krijg je geen redelijke woning voor 300 euro. Ze kennen ook geen huursubsidies. Dus je bent aangewezen op een achterstandswijk of je moet veel geld betalen.'

- Wordt in Marokko opgemerkt dat iemand een remigrant is?

'Als je een migrant bent geweest, weet iedereen in Marokko dat. Je hebt een stempel.'

- Is dat positief of negatief?

'Soms kan dat positief zijn, maar meestal is het negatief. Want je bent geslaagd, dan is het positief. Of je bent mislukt, je hebt kansen gekregen waar je niks mee hebt gedaan. Dan is het bijna altijd negatief. Maar je ontkomt er niet aan, het is of positief of negatief.'

- En de mensen weten het dus ook van elkaar?

'De meeste mensen die in Nederland geweest zijn, komen van het platteland. Iedereen kent iedereen. Iedereen weet dat je geremigreerd bent.'

- Zijn de remigranten gelukkig met hun keuze om terug te gaan?

'Over het algemeen kunnen wij uit de gegevens halen dat remigranten geen spijt hebben. Dat kun je zien aan de terugkeermogelijkheid. Er is een terugkeeroptie binnen een jaar en de mensen die daar gebruik van maken zijn op één hand te tellen. Met andere woorden: de mensen zijn tevreden. Ook mensen die zonder uitkering zijn vertrokken, komen niet terug. De groep die terugkomt, is maar 1 of 2 %. Dus dan mag je concluderen dat mensen tevreden zijn met de remigratie. Mensen vinden het wel vervelend dat de verzekeringen bijvoorbeeld niet goed zijn, maar ze komen er niet voor terug naar Nederland.'

- *Kunt u aangeven hoeveel mensen u spreekt en welk deel daarvan terugkeert?*

'Gelukkig maakt het grootste gedeelte van de mensen die ons benaderen de keuze om niet te remigreren.'

- *Waarom zegt u 'gelukkig'?*

'Er kan altijd een teleurstelling ontstaan. Mensen hebben de neiging om snel en op emotie een keuze te maken. Iedere Marokkaan denkt er wel eens over na om terug te gaan.'

Interview 14

26 juni 2011 – Utrecht, Nederland

Expert 3: E3

- *Je woont nu in Marokko, kun je vertellen hoe dit zo gekomen is?*

'In een vorig leven heb ik ruim tien jaar gewerkt in het sociaal-cultureel werk in Amsterdam, van halverwege de jaren zeventig tot halverwege de jaren tachtig. In het buurthuis waar ik werkte heb ik samen met anderen buitenlanderswerk opgezet. Nederlandse taallessen bijvoorbeeld. Er kwamen vooral Marokkanen op af, en zo is langzamerhand de passie voor Marokko en de Marokkanen ontstaan. Voor sommigen in het bijzonder, maar altijd tijdelijk. Een passie die de rode draad in mijn leven is geworden, want Marokko kennen en doorgronden werd mijn doel en dat lukt je niet van de ene op de andere dag. In 2000 had ik mijn boek 'Jaren van Lood' af en bracht ik dat bij de familie El-Manouzi. Zij hadden meegewerkt aan het boek, door interviews te geven en familiefoto's uit te lenen. De vorige koning, Hassan II, was toen net een jaar dood en in Marokko heerste groot optimisme en elan: alles zou anders, beter worden! Dat was voor mij het moment om mijn jongensdroom uit te voeren: journalist worden in Marokko. Zo is het gekomen.'

- *Je hebt een boek geschreven over Marokkaanse remigranten, hoe kwam je op het idee hiervoor?*

'Ik woonde al een tijdje in de Rif. Eerst woonde ik van 2000 tot 2006 in Rabat, daarna hier in Al Hoceima. Ik leerde wat de impact van emigratie is op de achterblijvers en op het land van waaruit men emigreert. Ik ben altijd wel geïnteresseerd in waarom mensen doen wat ze doen. Wat beweegt hen bepaalde keuzes te maken? En de levens van deze oude mannen vind ik heel interessant. Een paar jaar geleden waren de migranten ineens in de belangstelling. En toen bleek dat de Nederlanders heel anders tegen migranten aankeken in de jaren zestig, toen ze kwamen, dan nu. Alles is veranderd en met name Marokkanen hebben een slecht imago in Nederland. Ik wilde de persoonlijke geschiedenissen graag vastleggen, om verschillende redenen. Ten eerste omdat ik graag wil dat die geschiedenissen bewaard blijven als steuntje in de rug voor de kinderen van die eerste generatie gastarbeiders. De kinderen die het nu vaak niet gemakkelijk hebben in Nederland, maar ook niet met hun ouders. Uit woede tegen het Marokkanen-bashen van lui zoals Geert Wilders. Ik wilde nog maar eens laten zien dat Nederland zelf de gastarbeiders indertijd gehaald, en met open armen ontvangen heeft.'

- *Kun je jouw ervaringen met deze remigranten beschrijven?*

'In alle gevallen is de migratie van deze eerste generatie gastarbeiders een drama. Een drama voor henzelf: de meesten zijn er niet in geslaagd de dromen die ze hadden, toen ze vertrokken (eigen huis in Marokko bouwen, terugkeren en nog lang en gelukkig leven met vrouw en kinderen) waar te

maken. Een drama voor de achterblijvers: vele echtgenotes en kinderen moesten jarenlang genoeg nemen met een vader die maar eens per jaar, soms zelfs maar eens per twee jaar langskwam. Een drama ook voor de omgeving: door de emigratie naar Europa voltrok zich in vrij snel tempo de trek van het platteland naar de stad, daar werd het droomhuis gebouwd, waardoor niet alleen het platteland ontvolkt raakte, maar de bevolking ook ontworteld, en bovendien werden ze zo steeds meer afhankelijk van het geld dat uit Europa opgestuurd werd. Veel van de mannen die ik geïnterviewd heb, ervaren hun leven als verscheurd. Dramatisch is het ook vaak te moeten vaststellen dat hun kinderen goed geïntegreerde Nederlanders zijn geworden (heel goed voor hen!) en dat hun vrouw niet mee terug wil naar Marokko. Die wil bij de kinderen blijven, uiteraard. Ook de gezondheidszorg is in Nederland beter dan in Marokko. Toch zijn het sterke mannen, die vinden dat ze het beste gedaan hebben wat ze konden doen, door naar het buitenland te gaan om daar te werken en geld te verdienen. Ik vond al die mannen ontroerend, sterk en toch had ik ook heel erg met ze te doen.'

- Waarom denk je dat Nederlandse Marokkanen willen remigreren?

'Voor die eerste generatie geldt, dat ze terug willen om hun droom te laten uitkomen: van je oude dag genieten in je eigen huis in je geboortestreek die je lang geleden verlaten hebt. Maar er zijn ook jongeren die willen terugkeren. Beter kun je in dat geval van emigreren spreken, want dat zijn vaak mensen die in NL zijn geboren. Die balen van het politieke en culturele klimaat in Nederland en hebben zin om iets in Marokko te ondernemen. Vaak komen ze dan in Casablanca en Rabat terecht overigens.'

- Welke factoren dragen bij aan remigratie?

'Ik denk dat heel veel ouderen wel een eigen huis hebben of willen hebben hier in de Rif, om daar af en toe een paar maanden te verblijven. Maar tegenwoordig kijken ze wel beter uit voordat ze echt definitief remigreren: velen hebben door schade en schande geleerd dat je beter een Nederlands paspoort kunt hebben en dat je je hoofdverblijf beter in Nederland kunt houden. Een groep WAO'ers die in de jaren tachtig is teruggekeerd, daartoe aangemoedigd door de Nederlandse overheid, maar daarna werden ze door de wijzigingen in het sociale stelsel in Nederland gekort op hun uitkering. Ze konden daartegen nauwelijks in beroep gaan en ze konden niet terugkeren naar Nederland. Dus zelfs als je nu AOW hebt, is het beter officieel in Nederland te blijven wonen, zodat je gebruik kunt maken van de gezondheidszorg. Het is ook vaker dan eens voorgekomen dat een oudere AOW'er bijvoorbeeld zijn of haar kinderen in Nederland wilde bezoeken en dan geen visum kreeg of zo iets. Vraag maar aan de SSR. Dus echte remigratie is niet meer zo populair, het heen en weer gaan bevalt veel beter.'

- Welke factoren belemmeren een remigratie?

'Dat heb ik dus al min of meer geschetst. Belangrijker nog dan uitkeringen en het gedoe daarmee, is nog wel het feit dat de kinderen in Nederland wonen en dat vooral de vrouw in de buurt van de kinderen wil blijven.'

- Hoeveel contact heeft een remigrant nog met Nederland?

'Vaak heel veel, als zijn kinderen in Nederland wonen. Als het een WAO'er betreft met een Nederlands paspoort, dan heeft hij nog goede mogelijkheden op en neer te gaan.'

- Met wie hebben ze contact?

'Met hun kinderen vooral, maar ook met de instanties die hun uitkering uitbetalen, of met de belastingen. Dat loopt meestal via de SSR, want er is geen remigrant zonder problemen met de Nederlandse bureaucratie.'

- Welk doel heeft het contact?

‘Met de kinderen onderhouden de ouders het normale contact. Met andere instanties is het doel vaak allerlei misverstanden of zelfs misstanden uit de weg te ruimen, wat betreft uitkeringen en belastingen. Je bent bij de SSR geweest, je hebt gezien dat zij daar hun handen vol aan hebben.’

- *De remigrant begrijpt de brieven van de overheid dus niet altijd?*

‘Nee, die begrijpt hij meestal niet. Hij is analfabeet en spreekt zeer gebrekkig Nederlands en die brieven zijn meestal in hopeloos juridische taal gesteld.’

- *Wat doet een remigrant als hij iets niet begrijpt?*

‘Hij klaagt en gaat naar Mohamed en Rachida van de SSR!’

- *Wat kan er verbeteren in het contact met remigranten?*

‘In elk geval zou het goed zijn de SSR te behouden, als scharnier tussen deze groep remigranten en de Nederlandse instellingen. Ook zou er denk ik wel wat meer aandacht mogen komen voor het feit dat er een hele groep Nederlanders en Nederlandse Marokkanen in het noorden van Marokko zit, waar Nederland niet zomaar de banden mee door kan snijden door bijvoorbeeld de SSR op te heffen. Nederland heeft hierin verantwoordelijkheden, maar deze boodschap lijkt niet aan de huidige Nederlandse regering besteed.’

- *In hoeverre veranderen mensen door migratie en remigratie?*

‘Mensen veranderen zeker, en ingrijpend. De gastarbeiders van weleer voelen zich toch een beetje Nederlander geworden. Dat zeggen zij ook zelf en zij worden ook zo genoemd: ‘el-hulandiyin’. Maar dat kan juist ook hun eigen eenzaamheid en ontworteling benadrukken. In Nederland zou je deze vraag aan Marokkaanse Nederlanders moeten stellen. Mijn eigen ervaring is dat je thuis raakt in twee werelden als het goed gaat, of je bent nergens meer thuis, dat kan ook. Je raakt meer op jezelf teruggeworpen en je wordt geconfronteerd met jezelf. Welke normen en waarden hang je aan, die van hier of die van thuis? Wie ben ik? Het kan existentiële crises opleveren! Vergelijk het met een mozaïek: als ik het witte steentje ben tussen gekleurde stenen, val ik meer op. In het buitenland representeer ik Nederland (of soms zelfs Friesland). In Nederland (of Friesland) ben ik het witte steentje tussen de witte stenen, dus ben je minder sterk teruggeworpen op jezelf.’

- *Is het dan gemakkelijker voor een remigrant zich aan te passen aan Marokko dan eerder aan Nederland?*

‘Dat denk ik wel, tenminste voor de oudere remigrant: hij kan terugvallen op oude gewoontes, op zijn eigen taal, op zijn oude vertrouwde omgeving.’

- *Voelt een remigrant zich Marokkaans, Nederlands, beide of geen van beide?*

‘Moeilijk om dat voor een remigrant te beantwoorden. Ik denk dat de meeste oudere remigranten zich toch vooral Marokkaan (of Riffijn) voelen, alle pogingen tot integratie in Nederland ten spijt. Ik heb het nu wel alleen over de eerste generatie.’

- *Hebben remigranten andere eigenschappen dan mensen die altijd in Marokko hebben gewoond?*

‘Hm, ik denk dat het meer een kwestie van karakter is, hoewel sommige migranten wellicht een ruimere blik hebben ontwikkeld. En van migranten kun je zeggen dat ze lef hebben, ondernemend zijn, niet bang en niet lui en gemakzuchtig zijn, want anders waren ze wel thuis gebleven.’

- *Zijn remigranten over het algemeen gelukkig met de keuze om te remigreren?*

‘Ach, je moet vaak keuzes maken in het leven en dan moet je vaak voor het minst slechte kiezen. Dus ik denk dat veel remigranten wel vinden dat ze de beste keuze hebben gemaakt, dus dat maakt gelukkig. Terwijl er vaak veel haken en ogen zitten aan die keuze en dat maakt dan weer ongelukkig. Maar over het algemeen denk ik dat de meeste remigranten vinden dat ze steeds de beste keuze

hebben gemaakt en ook dat ze beter af zijn dan de achterblijvers. Zij hebben het vaak toch breder dan die achterblijvers.'